

Koester de toekomst

Religies en levensbeschouwingen als
bronnen van inspiratie in de klimaatcrisis

*Rasit Bal, Bikram Lalbahadoersing
en Caroline Suransky (red.)*

Stichting In Vrijheid Verbonden

Koester de toekomst

Religies en levensbeschouwingen als
bronnen van inspiratie in de klimaatcrisis

*Rasit Bal, Bikram Lalbahadoersing
en Caroline Suransky (red.)*

Stichting In Vrijheid Verbonden

Koester de Toekomst

Religies en levensbeschouwingen als
bronnen van inspiratie in de klimaatcrisis

*Rasit Bal, Bikram Lalbahadoersing
en Caroline Suransky (red.)*

Uitgave

In Vrijheid Verbonden
www.invrijheidverbonden.nl

Vormgeving

Sampreshan • info@sampreshan.com

ISBN 978-90-828323-2-7

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Stapje extra zetten <i>Sharon Dijkma, burgemeester Utrecht</i>	7
2. Hindoe concepten en oplossingen voor een duurzame wereld <i>Rita Datadin</i>	10
3. Je zult niet verspillen'. Duurzaamheid in de Joodse traditie <i>Marcus van Loopik</i>	23
4. Het groene DNA van het boeddhisme <i>Anya Wiersma en Bob Dhammapitika Pluijter</i>	42
5. Een gemeenschap van heiligen? Duurzaamheid uit christelijk en kerkelijk perspectief <i>Christiaan Hogenhuis, Marjolein Tiemens-Hulscher en Frans Verkleij</i>	63
6. Naar een duurzame toekomst <i>Visienota van de Raad van Kerken in Nederland</i>	76
7. Duurzaamheid en bestrijden van de klimaatcrisis: een islamitische visie <i>Rasit Bal</i>	87
8. Op weg naar Ecohumanisme <i>Caroline Suransky, Henk Manschot en Robbert Bodegraven</i>	101
Over de auteurs	114

Voorwoord

Voor u ligt de bundel *Koester de toekomst!* waarvan het eerste exemplaar op 16 januari 2023 is aangeboden aan Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix. De titel van het boek komt overeen met het centrale thema van de lezing van Eva Rovers en de bijeenkomst die georganiseerd werd door In Vrijheid Verbonden (IVV) op diezelfde dag. IVV werd in 2005 opgericht en brengt vertegenwoordigers vanuit het jodendom, het christendom, de islam, het hindoeïsme, humanisme en boeddhisme in Nederland samen. Onderlinge ontmoeting tussen de tradities is de kern van de missie van IVV dat zodoende beoogt om onderling respect tussen de tradities te bevorderen en zich in dialoog samen sterk te maken voor de samenleving.

Deze ambitie sluit aan bij de Nederlandse geschiedenis, want op 23 januari 1579 sloten de noordelijke gewesten van de Republiek der Nederlanden te Utrecht “een eeuwig verbond van eenheid” op basis van vrijheid van godsdienst en respect voor ieders levensovertuiging. Steden uit de zuidelijke gewesten sloten zich spoedig daarna bij deze “Unie van Utrecht” aan. Ze verklaarden in artikel 13 van deze Unie “dat alle burgers vrij zijn om hun eigen geloof te belijden en dat de overheid niemand voor dat geloof ter verantwoording mag roepen of vervolgen.”

Geworteld in de historische rol van Utrecht, werkt IVV samen met deze stad. Voor deze bundel betekent de samenwerking dat het boek opent met een bijdrage van Sharon Dijkma, burgemeester van Utrecht.

Middels deze bundel nodigt IVV mensen uit om te reflecteren op de kracht van religies en levensbeschouwingen in reactie op de huidige klimaatcrisis. De bundel beoogt een inspiratiebron te zijn die wijst op de existentiële- en spirituele wijsheid die onze kunnen bieden in deze complexe tijden.

Mondiaal duiden we de klimaatcrisis op vele manieren, bijvoorbeeld als geopolitieke crisis, of als geologische – of sociale crisis. Internationale organisaties, de Verenigde Naties voorop, zetten zich in om mensen te informeren en bewust te maken van de urgentie van de problemen die het gevolg zijn van de door mensen veroorzaakte opwarming van de aarde. Zowel internationaal als in Nederland, zijn overheden en het bedrijfsleven veelal de belangrijkste gesprekspartners in de discussies en onderhandelingen over noodzakelijke veranderingen. Ook de wetenschap speelt een belangrijke rol in het genereren van nieuwe kennis over de verontrustende stand van zaken en ten aanzien van het ontwerpen van mogelijke toekomstscenario's. Tevens zien we de dat de klimaatcrisis in toenemende mate verbeeld wordt in de kunst en de literatuur. Dat stemt hoopvol: om het ecologisch tij te kunnen keren is het immers belangrijk dat alle sectoren meedenken en meedoen.

Het is trouwens waarschijnlijk niet zo dat het leven zelf dat zich in miljoenen jaren op aarde heeft ontwikkeld, door mensen vernietigd kan worden. Daarvoor lijkt het leven te sterk en te veelomvattend. Wat bedreigd wordt is het voortbestaan van de

aarde als een planeet waar mensen kunnen leven. Daarom is het zo belangrijk dat de interactie tussen mensen en de aarde tot kernvraag wordt gemaakt in onze huidige tijd. Wanneer we namelijk de kern van de problemen proberen te duiden, dan kunnen we constateren dat de klimaatcrisis bovenal een waarden crisis of ethische crisis is. In deze context stelde de theoloog Thomas Berry voor dat religies en levensbeschouwingen een ethiek voor biocide, ecocide en geocide ontwikkelen zoals zij dat eerder deden voor moord, zelfmoord en genocide.

Een belangrijke stap in de goede richting, en één van de inspiratiebronnen voor de *Sustainable Development Goals*, was de pauselijke encycliek *Laudato Si'* in 2015. Deze encycliek stelde voor om de morele krachten van de zorg voor de aarde en de mensen te bundelen in een integrale ecologie. Veel religieuze – en levensbeschouwelijke gemeenschappen herkennen zich in deze oproep en willen hieraan bijdragen. Deze ambitie vormt een belangrijke drijfveer in een nieuwe fase in het mondiale religieuze, spirituele en levensbeschouwelijk denken.

In de bundel *Koester de Toekomst!* verkennen de auteurs hoe religieuze-, spirituele – en levensbeschouwelijke gemeenschappen een bijdrage kunnen leveren aan het omgaan met de hedendaagse uitdagingen. Hoe eeuwenoude wijsheden, vervat in hun eigen religies en levensbeschouwingen, inspiratie kunnen bieden voor een herwaardering van de mens-aarde relatie. Het is immers inmiddels wel duidelijk dat wetenschappelijke kennis en nieuwe wetgeving alleen niet toereikend zijn om de noodzakelijke veranderingen teweeg te brengen. Het is op dit punt dat religies en levensbeschouwingen een unieke, zingevende inbreng kunnen hebben.

Deze bundel omvat bijdragen vanuit het hindoeïsme, jodendom, boeddhisme, christendom, islam en humanisme. Ieder hoofdstuk laat zien dat elk van de tradities een ware schat aan wijsheden, inzichten en symbolische rituelen bezit die kan aanzetten tot reflectie op de hedendaagse omstandigheden en zodoende perspectief kan bieden op duurzame verandering. Gezamenlijk tonen de tradities een rijke diversiteit aan doorleefde inzichten die duidelijk maken dat religies en levensbeschouwingen een zinvolle rol kunnen spelen in het koesteren van de toekomst en daarmee aanzetten tot de transformatie die nodig is om de planetaire grenzen te leren respecteren.

Caroline Suransky, Bikram Lalbahadoersing en Rasit Bal (red.)

1. Stapje extra zetten

Sharon Dijksma, Burgemeester van Utrecht

Vorig jaar was ik te gast in het levensbeschouwelijke-programma ‘De Kist’. Presentator Kefah Allush stelde vragen over de dood en de zin van het leven en er ontspoon zich een aangenaam gesprek. Op een gegeven moment vroeg hij ‘als je onverhoopt morgen onder de Domtoren komt omdat die omvalt, heb je dan zelf alles uit het leven gehaald en wat is het mooiste dat je teweeg hebt gebracht?’ Ik noemde toen mijn bijdrage als onderhandelaar namens de Nederlandse overheid én de Europese Unie bij de totstandkoming van het Klimaatakkoord van Parijs in 2015. Dat was toch wel een historisch moment, waar je dan een bescheiden rol in hebt.

Ik herinner me de sfeer van die conferentie nog goed. We waren zo trots op het resultaat. We hadden het gevoel dat we een wezenlijke verandering hadden bewerkstelligd. Ik ben er nog altijd trots op, maar ik moet helaas ook constateren dat er te weinig terecht is gekomen van de afspraken die we toen hebben gemaakt. We zullen met z’n allen een stap extra moeten zetten.

Mensenrechtenkwesitie

Velen voelen zeker de urgentie om in actie te komen, maar tegelijkertijd constateer ik dat we tot nu toe slecht 25% van onze doelen hebben gehaald, terwijl 80 procent van onze tijd verstreken is. We hebben nu nog 20 procent over om 80% van onze doelen te realiseren. Tot 2030, het jaar waarin we de afgesproken doelen moeten halen, hebben we nog minder dan 100 maanden te gaan. Maar uiteindelijk gaat het niet om cijfers, maar om mensenlevens. Fatima Aliyu Magaji uit Nigeria, de oprichter van klimaatactiegroep Fam4Future, stelt dat ‘klimaatverandering een mensenrechtenkwesitie’ is. Daar kan ik mij goed in vinden. Nu al wordt het bestaan van veel mensen aangetast door de opwarming van de aarde.

Het IPCC bevestigde in het voorjaar van 2022 met een nieuw rapport het idee dat er meer moet gebeuren. Dit rapport confronteerde ons met het feit dat klimaatverandering - en het steeds vaker voorkomen van extreem weer - ernstiger gevolgen hebben voor mens en natuur dan eerder werd gedacht. De wereldwijde effecten zijn nu al ingrijpend en deels onomkeerbaar. En dus moeten ook de verbranding van fossiele brandstoffen en de uitstoot van broeikasgassen sneller worden teruggebracht.

We zien dagelijks in het nieuws de beelden voorbijkomen van mensen die te maken hebben met acute voedselonzekeerheid, bosbranden en overstromingen als gevolg van extreem weer. Recent nog hebben klimaatwetenschappers een link gelegd

tussen de enorme overstromingen in Pakistan en klimaatverandering. De VN sprak hier van een ‘ongekende klimaatcatastrofe’. En dichterbij huis hadden we in de zomer van 2022 in Europa te maken met extreme droogte door het zonnige en hete weer, waarbij ook ons land te maken kreeg met een groot neerslagtekort.

Geen hobby

Met al deze berichten kun je de neiging krijgen om het nieuws uit te zetten en de ogen hiervoor te sluiten. Gelukkig dringt steeds meer en breder door dat dit geen optie is. Ik vind het mooi en goed om te zien dat er ook binnen religies en levensbeschouwingen steeds meer nagedacht wordt over hoe je iets voor het klimaat kunt betekenen.

Toch is het lang niet altijd makkelijk is om dit thema binnen de eigen gemeenschap op de agenda te krijgen. Nu nog krijgen vrijwilligers van (religieuze) organisaties die zich met het milieu bezig houden, nog vaak te horen: ‘Wat fijn, die hobby’. Ik vind het jammer als er zo tegen dit onderwerp wordt aangekeken. Uiteindelijk geven mensen om dezelfde dingen. Bijvoorbeeld door een goede toekomst voor onze kinderen te willen. We willen een natuur die niet vervuild is en divers is. Die waarden zijn gedeeld. Ook als je geen klimaatactivist bent, kun je ervoor kiezen om duurzamer te leven. Door wat vaker de fiets te nemen dan de auto, of in de kerk, moskee of synagoge gebruik te maken van duurzame producten. Kleine stappen waar je elkaar in kan vinden. Bij klimaat komt veel emotie los, terwijl de dingen die we eraan doen kunnen niet altijd controversieel zijn.

Volgens mij is het goed om te beseffen dat het klimaat ons allemaal raakt. Als je het goed onder de loep neemt, is het niet alleen een ‘milieu-ding’, maar gaat het ook over veel meer dingen. Bijvoorbeeld over economie en veiligheid. Het gaat over mensen elders in de wereld, die een tekort hebben aan water. Over klimaatvluchtelingen die vluchten omdat hun gebied onder water loopt. Maar dus ook over uitstervende diersoorten en wegwijnende ecosystemen.

Dialogo en doen

Klimaatverandering is dus een veelomvattende kwestie. Maar hoe kun je hier het beste mee aan de slag gaan? Als het gesprek hierover op gang komt in lokale (geloofs)gemeenschappen, dan is dat al van grote waarde. In 2015 publiceerde paus Franciscus zijn encycliek ‘Laudato Si’, waarin hij de klimaatverandering aan de orde stelde en vooral benadrukte hoe belangrijk het is om de dialoog te zoeken als manier om te zoeken naar oplossingen voor de klimaatproblemen. De kern van zijn betoog vormt de vraag: ‘Wat voor wereld willen we achterlaten aan wie na ons komen, aan kinderen die nu opgroeien?’

Ik denk dat deze vraag een goede invalshoek is voor het gesprek over acties die we willen ondernemen tegen klimaatverandering. Uiteindelijk gaat het er ook om dat het niet bij praten blijft, maar dat we daadwerkelijk in actie komen.

2. Hindoe concepten en oplossingen voor een duurzame wereld

Rita Datadin

Inleiding

Veel mensen zijn op zoek naar inspiratie om de huidige uitdagingen met betrekking tot duurzaamheid het hoofd te bieden. De hindoe filosofie en levenswijze kent krachtige concepten en handvaten die kunnen helpen bij deze zoektocht.

In dit artikel worden de belangrijkste theologische concepten van de hindoe traditie met betrekking tot duurzaamheid besproken en hoe deze, mits juist toegepast, een positieve bijdrage kunnen leveren aan de huidige duurzaamheidsvraagstukken. Daarna volgen enkele rolmodellen die deze concepten hebben toegepast. Vervolgens wordt gekeken naar recente initiatieven met betrekking tot duurzaamheid die relevant zijn in de Nederlandse context. Er wordt afgesloten met een conclusie.

Theologische concepten

Het Goddelijke is in ieder atoom aanwezig

Het eerste concept en de basis is de definitie van de Allerhoogste Persoonlijkheid Gods en de manier waarop de schepping plaatsvindt. In de hindoe theologie is God alomtegenwoordig en kan oneindige vormen aannemen. Zo neemt Hij voor de materiële schepping drie vormen aan. In de eerste vorm schept Hij de totale materiële energie. Daarna gaat Hij binnen in ieder universum om daar verscheidenheid te scheppen. In derde vorm is Hij te vinden als de superziel in ieder levend wezen. Op deze manier is Hij dus aanwezig in alle atomen. We vinden tal van beschrijvingen waarin dit concept wordt uitgelegd. *“Ik ben de oorsprong van alle spirituele en materiële werelden. Alles komt voort uit Mij (Bhagavad Gita 10.8)”*. Niet alleen alle gewone levende wezens zoals menselijke wezens, katten en honden zijn integrerende deeltjes van de Allerhoogste Heer. Maar ook alle natuurelementen komen uit Hem voort. *“Aarde, water, vuur, lucht, ether, geest, intelligentie en vals ego — samen vormen deze acht Mijn afgescheiden materiële energieën (Bhagavad Gita 7.4) “Ether, lucht, vuur, water, aarde, planeten, alle schepselen, windrichtingen, bomen en planten, rivieren en zeeën; het zijn allemaal organen van Gods lichaam (Śrīmad Bhāgavatam 11.2.41)”*.

Materiële schepping is heilig omdat het voortkomt uit de Allerhoogste Persoonlijkheid Gods. Daarnaast behoort het Hem toe. Religie, ecologie en ethiek zijn in de hindoe traditie daarom geen afzonderlijke levensgebieden. Wanneer we dit begrijpen zullen we in staat zijn om onze neiging om te heersen over de materiële

schepping te verminderen door misbruik en uitbuiting. In plaats daarvan gaan we het met respect beschermen van de natuur als een plicht zien. Natuurbehoud gerichte handelingen zijn dan geen ‘milieu’-handelingen, maar eerder als uitingen van plicht.

Moeder aarde is vereerbaar

Vanuit het bovenstaande principe is dus moeder aarde vereerbaar. De *Bhumi Sukta* uit de *Atharva Veda* beschrijft dat de aarde een godin (Devi) en onze moeder is en verdient onze toewijding en bescherming. Het is de eerste hymne in de hele hindoe literatuur die de aarde als moeder beschouwt en de aanbieder ziet zichzelf als het kind van moeder aarde. Deze aarde is een waardige woonplaats, heeft vele bergen, heuvels en vlaktes. Ook draagt ze verschillende geneeskrachtige planten. Er zijn oceanen, rivieren, meren, bronnen op deze aarde en er wordt graan verbouwd als voedsel voor de mensheid.

Echter, de aarde is niet alleen voor de mens maar ook voor andere wezens! De *Bhumi Sukta* erkent hiermee het belang van de aarde voor alle entiteiten en benadrukt daarom haar bescherming tegen de uitbuiting ten behoeve van de mens. De tekst gaat verder: “De aarde is mijn moeder en ik ben haar zoon. Prajanya (wolk) is mijn vader; laat hen ons voeden!” Met dit citaat begint de Hindoe Verklaring over klimaatverandering: “*Mātā bhūmi putro aham pṛthivyāḥ!* (*Atharva Veda* 12.1.12)”

Veel hindoe rituelen erkennen de grootsheid van moeder aarde en uiten hun dankbaarheid als reactie. Menig hindoe raakt elke ochtend de vloer aan voordat hij uit bed stapt en vraagt moeder aarde hem te vergeven dat hij op haar lichaam zal lopen. Miljoenen hindoes maken dagelijks kunstwerken bestaande uit stukjes rijst of ander voedsel (*kolams*) dat ‘s ochtends voor hun deur wordt geplaatst. Deze *kolams* drukken de wens van hindoes uit om de aarde van voedsel te voorzien.

De Chipko-beweging - beroemd geworden door de toewijding van Chipko-vrouwen om bomen in hun gemeenschap te ‘knuffelen’ om ze te beschermen tegen kaalslag vanuit commerciële belangen - vertegenwoordigt een vergelijkbare toewijding aan de aarde (zie verder).

God neemt zelf de aarde in bescherming

Er zijn tal van verwijzingen in de hindoe teksten waar God zich bekommert om het welzijn van de aarde. In de *Varāha Mahāpurāṇa Bhāgavata Purāṇa* wordt beschreven hoe de aarde door incarnatie (*Avatāra*) *Varāha* gered werd vanuit de diepten van de oceaan. De planeet viel ooit in het oer water toen er naar schatten werd geboord in de aarde. De halfgoden (*Devata*’s) wilden dat de aarde gered zou worden en gingen naar Heer Visnu. Reagerend op hun verlangen, kwam de Heer om haar te redden. Hij nam de vorm van een prachtig gigantisch zwijn (*Varaha*) aan en dook naar de bodem van de oceaan, pakte de aarde op en droeg haar zachtjes op Zijn slag tanden naar het wateroppervlak. Uit deze vertelling kan geconcludeerd worden dat de aarde ook eerder slachtoffer is geworden van roofbouw door mensen.

In het spel en vermaak van Heer Krishna vinden we diverse gevallen dat Hij het milieu beschermt. Eén van de incidenten gaat over de slang Kaliya. In een meer van de rivier Yamuna leefde een gigantische zwarte slang Kaliya. Vanwege zijn gif was het water zo verontreinigd dat er uit de rivier constant giftige dampen opstegen die zelfs overvliegende vogels doodden. Ook het gras en de bomen aan de oevers waren geheel verdroogd. De hele omgeving maakte een doodse indruk. Op deze manier werd het voor de inwoners van het dorp Vrindavan onmogelijk gemaakt water te halen. Heer Krishna ging het gevecht met Kaliya aan en uiteindelijk werd de giftige slang uit de rivier verbannen.

Materiële elementen faciliteren onze toewijding

In de hindoe geschriften en de leringen van de heilige persoonlijkheden vinden we tal van scheppingsgerelateerde meditatie die behulpzaam zijn om ons rechtstreeks te verbinden met de Allerhoogste Persoonlijkheid Gods. In de Bhagavad-Gītā vertelt Sri Krishna bijvoorbeeld: *“Ik ben de smaak in water, het licht van de zon en de maan. Ik ben de oorspronkelijke geur van de aarde en ik ben de hitte in vuur. Ik ben het leven van alles wat leeft... weet dat ik het oorspronkelijke zaad van alle bestaansvormen ben.”* Deze uitspraken helpen ons om God overal in de natuur te zien.

In sommige aspecten vereren we de Allerhoogste rechtstreeks door aanbidding van specifieke natuurlijke levende systemen zoals de heilige rivier Ganges, de Yamuna-rivier en de Govardhan-heuvel. Toegewijden die zich bezighouden met aanbidding van de Ganges, Yamuna en Govardhan begrijpen dat de Allerhoogste Persoonlijkheid Gods onmiddellijk aanwezig is in deze rivieren en heilige plaatsen. Door deze rivieren en het gebergte te vereren, aanbidt men onmiddellijk God. Ook de aanbidding van moeder Tulasi in de vorm van de tulasi-plant kan beschouwd worden als een ander voorbeeld van hoe de natuurproducten onze toewijding en aanbidding faciliteren.

Een ander voorbeeld is de aanbidding van de beeldgedaante (murti) van de Heer. Dit neemt in de hindoe traditie een prominente plaats in. Deze beeldgedaanten zijn gemaakt van natuurelementen zoals hout, metaal, steen of klei.

Mededogen voor alle levende wezens en dus ook dieren

Het respecteren van dieren neemt een prominente plek in de traditie. Het hindoeïsme zit vol met verhalen die dieren als goddelijk behandelen, zoals hoe Heer Krishna koeien hoedde, of hoe de aap Hanuman een trouwe dienaar van de Heer Rama was. De ethische grondslag van de hindoe traditie omvat het principe van *sarva-bhuta-hita*, wat zich vertaalt naar “toewijding voor het welzijn van alle schepselen”, d.w.z. zorg en bescherming voor onze medelevende wezens, menselijk en anders-dan-menselijk. De mate waarin je dit kunt doen is afhankelijk van het spiritueel bewustzijn. In deze traditie is de perfectie in spiritualiteit het ultieme bewustzijn van *para-dukha-dukhi* te bereiken. In deze toestand voelt, ervaart en identificeert men zich met de pijn, het lijden, de vreugde en de extase van een ander wezen alsof het haar eigen wezen is. Op basis van het bovenstaande verzetten veel

hindoes zich tegen het geïnstitutionaliseerde fokken en doden van dieren, vogels en vissen voor menselijke consumptie. Volgelingen van de hindoe traditie volgen doorgaans een vegetarisch dieet.

Toepassing en beleving van de bovenstaande principes kan een grote bijdrage leveren aan de huidige duurzaamheidsproblemen en met name het stimuleren van een vegetarisch dieet. Diverse wetenschappelijke publicaties laten zien dat de vleesindustrie een van de grootste vervuilers is. De vee-industrie is wereldwijd bijvoorbeeld verantwoordelijk voor bijna 15 procent van de uitstoot van alle aan menselijk gedrag gerelateerde broeikasgassen. Dat is meer dan het wereldwijde transport (alle auto's, vliegverkeer, schepen en treinen bij elkaar), dat uitkomt op een uitstoot van 'maar' 13%. Jaarlijks stoot één koe net zo veel broeikasgassen uit als één auto die ruim anderhalf keer de aarde rondrijdt. Veehouderij slurpt verder veel energie. Zo is voor de productie van 1 kilo kalfsvlees 100 keer zoveel energie nodig als voor 1 kilo aardappelen.

Cylisch wereldbeeld bevordelijk voor duurzaamheid

Ook het hindoe principe van reïncarnatie en karma faciliteert het gevoel van onderlinge verbondenheid met de hele natuur. Reïncarnatie is de cyclus van wedergeboorte, waarbij elk wezen door miljoenen cycli van geboorte en wedergeboorte reist in verschillende vormen, afhankelijk van hun karma (daden) uit vorige levens. Dus een persoon kan worden gereïncarneerd als een persoon, dier, vogel of iets anders uit de bredere levensgemeenschap. Reïncarnatie leert dat alle soorten en alle delen van de aarde deel uitmaken van een uitgebreid netwerk van relaties die gedurende millennia met elkaar verbonden zijn, waarbij elk deel van dit netwerk respect en eerbied verdient. Hierdoor creëert reïncarnatie een gevoel van solidariteit tussen mensen en alle levende wezens. Zolang de ziel geen perfectie heeft bereikt zal hij blijven reïncarneren en lichamen aannemen in deze materiele wereld.

Het eeuwige circulaire wereldbeeld vinden we ook terug in het hindoe scheppingstheorie en het begrip van tijd. De hele materiële schepping is onderworpen aan cycli van schepping, onderhoud en vernietiging. Tijd wordt gezien als een manifestatie van God. Deze tijdsduur wordt onderverdeeld in cycli van *kalpa's*. Een *kalpa* is een dag van Brahmā (het eerste levend wezen in het universum en verantwoordelijk voor de materiële schepping) en een dag van Brahmā bestaat uit duizend cycli van vier *yuga's* of tijdperken: Satya, Tretā, Dvāpara en Kali. Duizend cycli van deze vier tijdperken vormen een dag van Brahmā en zijn nacht is net zo lang. Brahmā heeft een levensduur van honderd zulke 'jaren' en sterft dan. Deze honderd 'jaar' komt overeen met 311 biljoen 40 miljard jaar op aarde. Wanneer Brahmā na honderd van zulke jaren sterft, vindt de verwoesting of vernietiging plaats; dit betekent dat de energie die door de Allerhoogste Heer gemanifesteerd was, weer in Hemzelf wordt opgenomen. Wanneer het opnieuw nodig is de kosmos te laten ontstaan, dan wordt dit door Zijn wil gedaan. Tijd wordt dus niet gezien als een rechte lijn van geboorte tot dood, maar als verschillende cirkels na elkaar.

De hierboven beschreven cyclisch wereldbeeld sluit mooi aan op het denken over circulaire economie. Zoals bekend is het Nederlandse kabinet voornemens Nederland in 2050 volledig over te zijn gegaan naar een circulaire economie. Waar we in een lineaire economie grondstoffen delven, verwerken tot een product en na gebruik het product weggooien, sluiten we in een circulaire economie de kringlopen van al deze grondstoffen.

Bij die omwenteling kan geput worden uit de hindoe filosofie, want dit thema behoort tot de wortels van de hindoe levenswijze en traditie. Als je het bestaan als cyclisch ziet, dan geloof je: wat er nu, was er al en zal er ook in de toekomst zijn. Als je weet dat alles wat bestaat, inclusief jijzelf, onderdeel is van een coherent geheel, heb je automatisch respect voor alles wat er is. Je zult dan ook minder de neiging hebben om bronnen te verspillen. En als we weten dat we zelf verantwoording af moeten leggen voor onze daden, gaan we ons anders gedragen.

Geluk zit niet in zinsbevrediging

Het hindoeïsme benadrukt dat echt geluk van binnenuit komt en niet van uiterlijke bezittingen. De Manusmirti (4.2), die wordt beschouwd als een van de oudste gedragscodes, stelt: “Geluk is geworteld in tevredenheid; het tegenovergestelde is geworteld in ellende.” Dit betekent het streven naar materiële bezittingen met het verbruik van materialen en energie die het met zich meebrengt, het leven niet mag domineren. Het belangrijkste doel van het leven is spirituele ontwakening en de vervulling die het brengt te ontdekken. De inspanningen om de dingen van deze wereld te exploiteren worden door hindoeïstische leraren beschouwd als een afleiding van dit centrale doel van het leven.

Volgens de filosofie zijn er vier levensdoelen bekend als de ‘*purusharthas*’: *dharma*, *artha*, *kama* en *moksha*. *Dharma* betekent in wezen plicht, *artha* is welvaart, *kama* is materieel genot/verlangens en *moksha* is bevrijding. De vier levensdoelen bouwen op elkaar voort, waarbij *moksha* wordt gezien als het hoogtepunt van de vier *purushartha*'s en het uiteindelijke doel. Dit is niet alleen vrijheid van lijden, maar terugkeer naar je spirituele identiteit. In het streven naar *moska* wordt *sanyasa* (ascetisme) aangemoedigd.

De deugd van een eenvoudig leven is altijd gewaardeerd in de hindoeïstische samenleving. Geestelijke leraren worden geadviseerd om te leven van de donaties van anderen en niet te veel rijkdom te vergaren. De meest gerespecteerde persoon in de hindoeïstische samenleving is de *sadhu*, of wijze die buiten de burgersamenleving leeft, in bossen of grotten, en veelal te voet van de ene stad naar de andere reist. *Sadhu*'s zijn er trots op eenvoudig te leven en zo min mogelijk te consumeren.

De bekendste verwijzing over hoe we alleen naar onze daadwerkelijke behoeften zouden moeten consumeren is de eerste vers van Sri Isa Upanishad “Neem wat je nodig hebt voor je levensonderhoud zonder daarbij het gevoel te hebben dat je er recht op hebt of er eigenaar van bent (*tyakten bhunjitha*).

Mahatma Gandhi zei over dit vers: “Als alle Upanishads en alle andere geschriften

plotseling tot as werden gereduceerd, en als alleen het eerste vers in de Ishopanishad in de herinnering van de hindoes zou blijven, zou het hindoeïsme voor altijd leven”.

A.C. Bhaktivedanta Srila Prabhupada zegt in zijn commentaar op dit vers: Men moet alleen die dingen aanvaarden die door de Heer als zijn quotum opzij zijn gezet. De koe geeft bijvoorbeeld melk, maar ze drinkt die melk niet: ze eet gras en stro, en haar melk wordt aangewezen als voedsel voor mensen. Daarom moeten we tevreden zijn met die dingen die Hij vriendelijk voor ons opzij heeft gezet, en we moeten altijd overwegen aan wie de dingen die we bezitten eigenlijk toebehoren. Neem bijvoorbeeld onze woning, die gemaakt is van aarde, hout, steen, ijzer, cement en zoveel andere materiële dingen. Als we denken in termen van *Sri Isopanisad*, moeten we weten dat we geen van deze bouwmaterialen zelf kunnen produceren. We kunnen ze eenvoudig samenbrengen en transformeren in verschillende vormen door onze arbeid.

Deze vers kan als inspiratie dienen en sluit aan bij de VN definitie voor duurzame ontwikkeling. “Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen, aldus de definitie van de VN-commissie Brundtland uit 1987”

Enkele rolmodellen

In deze paragraaf volgt een uiteenzetting van enkele persoonlijkheden die de bovengenoemde concepten hebben toegepast.

Gandhi: rolmodel voor eenvoudig leven

Gandhi's hele leven kan worden gezien als een ecologische verhandeling. Een leven waarin elke minuut, elke emotie of gedachte functioneerde als een ecosysteem. Zijn kleine maaltijden met noten en fruit, zijn dagelijkse lichamelijke oefeningen, zijn periodieke stilzwijgen, zijn ochtendwandelingen, zijn spinnewiel, zijn afschuw voor afval, zijn toevlucht nemen tot fundamentele hindoeïstische waarden van waarheid, geweldloosheid, celibaat en vasten hadden het doel om een minimale voetafdruk achter te laten. Zo gebruikte hij het minimaal benodigde water uit de vrij stromende en onvervuilde rivier Sabarmati, grenzend aan zijn Ashram. Hij rechtvaardigde zijn actie door uit te leggen: dat het rivierwater van iedereen is, zodat iedereen er een aandeel aan heeft. “De natuur heeft genoeg voor ieders behoefte”, zou Gandhi naar verluidt hebben gezegd, “maar niet voor ieders hebzucht.” Hiermee wordt Gandhi tegenwoordig beschouwd als een van de vroegste milieuactivisten

In 1909 publiceerde Gandhi een boekje *Hind Swaraj* (Zelfbestuur voor India) waarin hij voor de problemen van grootschalige industrialisatie waarschuwde. Gandhi erkende dat de industriële revolutie de Europese landen economische vooruitgang had gebracht, maar hij had een ander levensideaal voor ogen. Hij verwierp het idee

dat vervulling van een maximaal aantal wensen het hoogste levensdoel was. Niet materialisme of consumentisme zouden het doel moeten zijn, maar zelfrealisatie en karaktervorming in de vorm van moraliteit en geweldloosheid. ‘Mijn ethiek staat me niet toe om alleen te beweren, maar vereist dat ik verwantschap heb met niet alleen de aap, maar ook met het paard en het schaap, de leeuw en de luipaard, de slang en de schorpioen.’

Gandhi’s vernietigende aanval op de industrialisatie en de moderne beschaving was een waarschuwing voor de negatieve effecten van het consumentisme. Als beeldspraak merkte hij ooit op dat ‘de geest een rusteloze vogel is; hoe meer het krijgt hoe meer het wil en toch ontevreden blijft. Hoe meer we onze passies bevredigen, hoe groter de honger naar meer wordt.’

Ook waarschuwde hij de mensheid dat er een tijd komt dat degenen die vandaag in de waanzinnige haast zijn om hun behoeften te vermenigvuldigen, tevergeefs denkend dat ze met de essentiële zaken van het leven bezig zijn, op een moment op hun schreden zullen terugkeren en zeggen: wat hebben we gedaan?’

De Chipko beweging: een inspiratie voor de wereld

Een van de eerste bekende gevallen van duurzaamheid in de moderne tijd is De Chipko-beweging in India en dateert uit 1730. In het Hindi betekent Chipko knuffelen of plakken. De Chipko-beweging wordt voornamelijk gezien als een vrouwenbeweging en is ontstaan in het Garhwal Himalaya-berggebied van de huidige staat Uttarakhand. De regio staat bekend om zijn kwetsbare ecologie, vaak gevoelig voor aardbevingen, erosieve rivieren en steile valleien die niet geschikt zijn voor landbouw. De uitgestrekte bosbedekking en reserves stellen de lokale gemeenschappen in staat om het veevoer, de brandstof en de vezels te plukken voor hun dagelijkse levensonderhoud. De mannen zoeken naar werk buiten de regio, terwijl de vrouwen en kinderen in de dorpen achterblijven.

In de regio vond massale ontbossing plaats om te voldoen aan de behoeften van de steeds groter wordende bevolking en stedelijke kolonisten. Daarbij vond massale kap van bomen plaats en door de ontbossing in de heuvels werd het voor de dorpsvrouwen steeds moeilijker om genoeg hout te verzamelen. Op een gegeven moment moesten ze dagelijks minstens vijf kilometers lopen om de nodige voorraden op te halen. Daarbij was er bij de ontbossende bossen ook een gevaar van verwoestende overstromingen en aardverschuivingen.

Een van de belangrijkste gebeurtenissen vond plaats in 1973, toen er ongeveer 300 essen waren geveild aan een fabrikant van sportartikelen. Door het protest ertegen door de vrouwen van de regio onder leiding van een 75-jarige Shyama Devi, trok de aannemer zich terug maar de focus verschoof vervolgens naar de Alaknandavallei, in het dorp Reni. De regio werd al verwoest door de enorme overstromingen in 1970. Dit werd toegeschreven aan de ontbossing door het kappen van bomen in de regio. Er waren grootschalige plannen voor het kappen van bomen in de regio.

Maar de aannemers moesten hun activiteiten terugdraaien vanwege de actieve rol van de vrouwen en de dorpingen die constant de commerciële activiteiten in de gaten hielden.

Op een gegeven moment, toen men wist dat de dorpsmannen voor arbeid naar een andere regio waren gegaan, stuurden de aannemers hun mensen om de bomen te kappen. Maar de vrouwen zagen dat de bomen geveld werden en ze protesteerden. Ze zwoeren dat ze de bomen zouden beschermen. Kleine groepen vrouwen hielden constant de wacht en omhelsden de bomen om het kappen te voorkomen. Onder leiding van Gauri Devi en Gunga Devi, waren de vrouwen succesvol. De mannen die de bomen kwamen kappen moesten zich terugtrekken.

Dit incident gaf de vrouwen een extra impuls om alle dorpen in de regio te mobiliseren om te protesteren tegen het commercieel kappen van bomen. Ze trokken zo'n 75 dagen lang van heinde en verre om zich bij de demonstraties aan te sluiten en fel te protesteren tegen de commerciële exploitatie van de bossen.

Een andere belangrijke gebeurtenis vond plaats in 1977 in de Adwani-bossen, in de Narendernagar-district. Sundarlal Bahuguna ging in hongerstaking tegen het voornemen van ene bedrijf om bomen te kappen. Ondertussen bonden de vrouwen, die de 'frontlinie soldaten' werden genoemd, heilige koorden om de bomen als onderdeel van hun gelofte om hen te beschermen. De kappers keerden terug onder politiebegeleiding, maar de vrijwilligers zetten geen stap opzij. Op de vraag van de aannemer waarom de vrouwen de houtkap wilden stoppen zongen ze in koor:

Wat dragen de bossen?

Bodem, water en zuivere lucht

Bodem, water en zuivere lucht

Onderhoud de aarde en alles wat ze draagt!

Het resultaat van de beweging was dat de overheid een verbod op het kappen van bomen in de regio afkondigde. Chipko werd in die regionen belangrijkste beweging op het gebied van milieubescherming. Het benadrukt verder de rol van vrouwen als de fakkeldragers van duurzaamheid.

Radhanath Swami: klimaatcrisis is een crisis van het hart

Een van de meest gerespecteerde spirituele leraren van vandaag in de hindoe traditie is Radhanath Swami. Hij werd geboren in een arbeidersgezin in Chicago als Richard Slavin en in zijn jonge jaren werd hij een actieve deelnemer in de burgerrechtenbeweging van de late jaren zestig en vroege jaren zeventig. Al snel ontdekte hij dat sociale transformatie begint met persoonlijke verandering, en op 19-jarige leeftijd begon hij aan een opmerkelijke zoektocht naar zin in het leven. Hij verdiepte zich in verschillende religies. Dit avontuur, beschreven in zijn memoires *The Journey Home: Autobiography of an American Swami*, bracht hem liftend door Europa en het Midden-Oosten - door Turkije, Iran, Afghanistan, Pakistan en

uiteindelijk naar India. Daar leefde hij als een rondtrekkende asceet, eerst tussen de in het bos wonende yogi's in de Himalaya en later onder een grote verscheidenheid aan goeroes en spirituele beoefenaars in heel India en Nepal.

Nadat hij honderden spirituele en religieuze leiders had ontmoet, vond hij de leraar die hij zocht in Bhaktivedanta Swami Prabhupada. Hij heeft de afgelopen 50 jaar besteed aan het internaliseren van het spiritueel proces die hij van zijn guru kreeg en de kennis en missie te delen met de rest van de wereld, met name de Westerse samenleving. Deze terugkeer is een voorbeeld van de vorm van devotionele yoga die de kern vormt van Radhanath Swami's leringen, een spirituele oefening uitgedrukt als tastbare actie die bedoeld is om persoonlijke vervulling teweeg te brengen en de wereld ten goede te komen.

Geworteld in de mystieke devotionele traditie van het oude India, is de boodschap van Radhanath Swami even diepzinnig als eenvoudig: door een rijk innerlijk leven van zelfbewustzijn en dienstbaarheid te cultiveren, kunnen we instrumenten van mededogen en actoren van duurzame verandering worden in de wereld.

Radhanath Swami citeert uit de hindoe geschriften en verklaart dat als we het milieu en de bossen beschermen, deze bossen op hun beurt ons leven beschermen. Hij citeert de Boeddha en zegt: "Door zichzelf te beschermen, worden anderen beschermd; door anderen te beschermen, wordt jezelf beschermd". Het is belangrijk dat we eerbied hebben voor de hele schepping van God en in harmonie met de natuur leven, het is onze plicht, onze ecodharma. Radhanath Swami verduidelijkt ook dat de aard van het leven in deze wereld is dat een levend wezen voedsel is voor een ander levend wezen en dat geweld in een of andere vorm onvermijdelijk is. Maar hij wijst er ook op dat het voor ons als mensen - de meest geëvolueerde van alle soorten - onze verantwoordelijkheid is om ervoor te zorgen dat er zo min mogelijk schade aan het milieu wordt toegebracht.

Radhanath Swami zegt dat een beschaafd menselijk leven een leven van dankbaarheid betekent en dat we onze dankbaarheid aan Moeder natuur kunnen uiten door al het leven te respecteren.

Swami is van mening dat de vervuiling van de natuur die we nu zien een manifestatie is van vervuiling van het hart, wat zich uit in hebzucht. Hebzucht verhard het hart, waardoor we wreedheid rationaliseren en misdaad rechtvaardigen. Hebzucht wekt afgunst op, verdeelt families, lokt oorlogen uit en vieren we blind op werkelijk eigenbelang. De echte oplossing zal daarom gevonden moeten worden in de oorzaak en dat is de interne zuivering van het hart middels spirituele beoefening. Hij gebruikt de analogie van een bloedziekte. Als een persoon steenpuisten heeft, moeten de symptomen worden behandeld, maar als de oorzaak van het probleem niet wordt aangepakt, zullen de steenpuisten terugkeren. In het geval van steenpuisten zal het bloed gezuiverd moeten worden. Zo is het met de huidige klimaatproblemen. We kunnen de vervuilde rivieren gaan schoonmaken, de lucht zuiveren etc., maar

als we onze interne ecologie (het hart) niet tegelijkertijd schoonmaken, zal er niets substantieels veranderen.

Een van Radhanath swami's projecten waar de harmonie met de natuur tot uiting komt is de Govardhan eco village. Govardhan Ecovillage, is een ecologische gemeenschap ongeveer 90 kilometers van Mumbai. Met zijn 250 inwoners streeft Govardhan Ecovillage ernaar om een dorp op te zetten die als rolmodel kan dienen. Dit project heeft diverse awards op het gebied van duurzaamheid en philanthropie ontvangen van gerenomeerde partijen.

Huidige initiatieven

In deze paragraaf worden enkele initiatieven beschreven. Deze kunnen inspiratiebronnen worden voor veel hindoes om ook iets aan duurzaamheid te doen.

Het Bhumi project, ISKCON milieu-initiatief, Save soil en Initiatives of Change (IofC)

Bhumi project is een interantionale duurzaamheidsorganisatie gebaseerd op hindoe principes. De missie is om mensen en gemeenschappen te betrekken, op te leiden en in staat te stellen de drievoudige crisis van klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en vervuiling aan te pakken. Bhumi organiseert diverse activiteiten. In oktober van dit jaar is er een internationale summit geweest. Op deze summit zijn diverse levensbeschouwelijke stromingen, het bedrijfsleven, milieuorganisaties en de Verenigde Naties samengekomen om oplossingen voor een gezondere planeet te bespreken in de vorm van tastbare acties en best practices. Recentelijk is er ook een Bhumi Global enquête onder Hindoes wereldwijd uitgevoerd met als doel een inventarisatie te maken over de zorgen die hindoes hebben over watervervuiling, biodiversiteitsverlies, ontbossing, klimaatverandering en luchtvervuiling. Een van de uitkomsten is dat Hindoes wereldwijde milieuproblemen zien als een urgente zorg (98% van de ondervraagden).

De ISKCON Environmental Initiative (IEI) ookwel Green Team is internationaal actief en is gericht op de bevordering van duurzame praktijken in eerste instantie in ISKCON-gemeenschappen en tempels over de hele wereld, maar ook andere hindoegemeenschappen. Dit doen ze door onderwijs, training, onderzoek, organisatie, netwerken en andere bronnen te bieden, geïnspireerd door de leringen en het voorbeeld van A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, de oprichter van ISKCON.

Conscious Planet - Save Soil bodembeweging is ander wereldwijd project. Deze moet wereldleiders, visionairs, influencers en 3,5 miljard burgers in 193 landen over de hele wereld (60% van de kiezers) aanspreken om gezamenlijke actie te ondernemen om de bodem te redden. Deze beweging is geïnitieerd door Sadhguru Jaggi Vasudev of kortweg Sadhguru genoemd. Hij is een spiritueel denker en

spreker met miljoenen volgelingen over de wereld. De Save Soil beweging wordt gesteund door verschillende wereldwijde instanties, zoals de UNCCD en het Wereldvoedselprogramma, wereldleiders en bedrijven zoals Microsoft en Google. In maart 2022 is Sadhguru in Nederland op bezoek geweest en daarmee ook mensen geïnspireerd een bijdrage te leveren.

Het Hindu Forum of Europe probeert in Europa duurzaamheid op de agenda te zetten. Het bestaat sinds 2010 en hebben landelijke hindoe organisaties van 11 Europese landen zich verenigd om hindoe belangen op Europees niveau te behartigen. In de vergadering van maart is er besloten dat er een Europees project zal worden opgestart over duurzaamheid en hindoeïsme in Europa. De achtergrond van dit project is dat Europese hindoes over het algemeen nog een inhaalslag moeten maken als het gaat om duurzaamheid. De meeste ideeën over duurzaamheid zijn in de Indiase context ontwikkeld. Zo heb je de *Save Ganga Movement* die de vervuiling van de rivier wil tegengaan. Vele bekende Indiërs, vooral religieuze leiders, ondersteunen dit project. Sommige goeroes gaan met hun leerlingen afval verzamelen aan de oevers van de rivier. Ze noemen het de nieuwe vorm van verering van de Goddelijke Ganges. Zo zijn er talrijke andere projecten rondom duurzaamheid in India. Westerse hindoes volgen met veel belangstelling en bewondering de ecologische ontwikkelingen in India, maar verzuimen om een eigen invulling te geven aan duurzaamheid. Het Hindu Forum of Europe wil met dit initiatief een impuls geven aan de ecologische betrokkenheid van hindoes in Europa.

In Nederland is in 2017 het project “Geloven in Groen” geïnitieerd door Initiatives of Change (IofC) in opdracht van de gemeente Den Haag. De gemeente Den Haag wil in 2040 klimaatneutraal zijn en steunt organisaties en bedrijven uit dezelfde sector om in duurzaamheidskringen samen te werken en ervaringen uit te wisselen. Vanwege de ervaring van IofC met het bouwen van bruggen van vertrouwen, is de organisatie gevraagd een kring van gebedshuizen op te zetten en te ondersteunen.

Samenvatting en conclusie

Om de huidige uitdagingen rondom duurzaamheid het hoofd te bieden kan de bestudering en begrip van de hindoe bronteksten een grote bron van inspiratie zijn om zich in te zetten voor de redding van de natuur en het leven op aarde. De hindoe traditie is een veelzijdig traditie met tal van perspectieven op relaties tussen mens en natuur. Wat wel vaststaat is dat de filosofie (religie), ecologie en ethiek geen afzonderlijke levensgebieden vormen. Alles staat in verbinding met elkaar.

Het concept dat de Allerhoogste alomtegenwoordigheid vertegenwoordigd is, inclusief in de natuur en zelfs in ieder atoom, is een zeer krachtige boodschap. Want dan wordt het bijdragen aan het onderhouden van de natuur gezien als de aanbidding van God.

Het idee dat alles Hem toebehoort en Hem dierbaar is stelt ons in staat om onze neiging om te heersen over de materiële schepping te verminderen door misbruik en uitbuiting. Dit maakt klimaatbewust handelen een inherente plicht, een eredienst. En daarom dient iedere Hindoe zich af te vragen: “Hoe kan ik u van dienst zijn? Hoe kan mijn dienst een daad van aanbidding worden om moeder aarde te eren en te beschermen?”

Het concept van respect en mededogen voor alles wat leeft en daarmee ook dieren kan een grote impuls geven bij de overgang naar een meer vegetarisch dieet en daarmee een groot deel van het duurzaamheidsprobleem oplossen, aangezien het eten van vlees een van de meest vervuilende activiteit is.

In de kern van het hindoeïstische wereldbeeld ligt het eeuwige en cyclische wereldbeeld. De waarde van het cyclisch denken kan nieuwe inzichten geven, want in cyclisch wereldbeeld ligt niets vast, er is ruimte voor ontwikkeling. In de westerse samenleving denken we nog overwegend lineair. Cyclische wereldbeeld creëert een gevoel van solidariteit en verbinding tussen mensen en alle levende wezens. Als we op die manier naar de wereld kunnen kijken, kunnen we veel problemen oplossen. Bedrijven moeten bijvoorbeeld inzien dat hun organisatie ook een cirkel is, die weer verbonden is met andere cirkels.

Het cyclisch beeld en het concept dat geluk een innerlijke beleving is, helpt te begrijpen waarom het hoofddoel van het menselijk bestaan en ontwikkeling niet materialisme of consumentisme zou moeten zijn, maar zelfrealisatie en karaktervorming. Dit besef creëert een enorme ruimte voor consumptievermindering en respect voor alles om ons heen.

Bestudering van de hindoe concepten over ecologie laat duidelijk zien dat er geen tekort is aan voorschriften hoe in harmonie met de natuur te leven. Toch zitten we in een klimaatcrisis. Ik kan daarom niet anders concluderen dan dat de huidige crisis haar oorsprong vindt in de verstoorde relatie tussen de mens en de natuur en de oplossing daarom ook in die richting gezocht moet worden, willen we tot een duurzame oplossing komen. Zoals Radhanath swami terecht opmerkt; de vervuiling van de natuur die we nu zien is een manifestatie van vervuiling van het hart. We moeten zeker beleid uitstippelen om de externe vervuiling tegen te gaan en te verminderen, maar tegelijkertijd moeten we ook werken aan onze interne ecologie (zuivering van het hart), anders komt er geen duurzame oplossing.

Voor de externe uiting van duurzaamheidsvraagstukken is de eerste stap het aanwakkeren van bewustwording. De (internationale) initiatieven door hindoe organisaties zoals in dit artikel beschreven geeft een positieve impuls bij de bewustwording bij hindoes in Nederland. Hiermee is een goed fundament gelegd om de volgende fase in te gaan, namelijk van handelen, de fase van groene karma!

Literatuurlijst

- Alliance of Religions and Conservation. The Bhumi Project: Hindu plans for generational change. October 2009
- Berners-Lee, M. The Carbon Footprint of Everything (Revised Edition), Paperback 19 april 2022
- Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. Bhagavad - Gita zoals ze is, Bhaktivedanta Book Trust International, derde druk 2003
- Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C. Srimad Bhagavata Mahapurana, first edition 1972
- Chauhan, S. en Rama das S. en Haigh. M. Promoting Education for Sustainability in a Vaishnava (Hindu) community, 2009.
- Fici, C. The Spiritual Ecology of Gaudiya Vaishnavism in Praxis: The Govardhan Eco-Village. In: The Journal of Vaishnava Studies, 2015
- Ghandi, M.K. Non-Violent Resistance (Satyagraha). Paperback, May 29, 2001
- Haigh M. Environment as God, Instruction and Call to Service Toward a Manifesto for the Vaishnava Environmentalist in: Journal of Vaishnava Studies 24(1:), 2014
- Kartikeya V. Sustainability ESD and the Hindu Tradition in: Journal of Education for Sustainable Development Volume 8 Issue 1, March 2014
- Pathak S. The Chipko Movement: a peoples's History. Hardcover, 6 December 2020
- Prime R. Vedic Ecology. Practical Wisdom for Surviving the 21st Century, 2002
- Radder A. Gandhian Ecology and Vaishnava environmentalism in: Journal of Vaishnava studies volume 24 no. 2015
- Sewpershad P. Environment, Ethics and Religion. Can Religious Philosophies Enhance Environmental Ethics?, December 2018
- Swami R. The Journey Home: Autobiography of an American Swami, 19 januari 2010
- Swami R. The Journey Within: Exploring the Path of Bhakti: A Contemporary guide to Yoga's ancient wisdom, 17 may 2016
- The Economist. How much would giving up meat help the environment, Nov 15th 2019

3. 'Je zult niet verspillen'. Duurzaamheid in de Joodse traditie

Marcus van Loopik

Duurzaamheid als levenshouding

Religies zijn verbonden met cultuur en daarmee doorgaans met een specifieke taal. Voor de Joodse religie en cultuur is dat het Hebreeuws. Het bijzondere van deze taal is dat nagenoeg elk zelfstandig naamwoord is afgeleid van een werkwoordstam. Niet zozeer dingen maar activiteiten nemen in de Joodse religie een centrale plek in. Bij heiligheid komt het op heiliging aan, op het doen! Daarom is een heiligdom – als het goed is – niet meer dan een plek die je moet heiligen, niet een ruimte die vanuit zichzelf al heilig is. Dat laatste riekt naar afgoderij! De opdracht tot actief heiligen geldt in het bijzonder voor het zogeheten 'heilige land' dat zijn inwoners zal uitspuwen wanneer zij zich misdragen: *'Jullie moeten al mijn verordeningen en rechtsregels in acht nemen en deze uitvoeren, en niet zullen jullie een van al die gruwelen begaan (...), opdat – zo jullie het verontreinigen – het land jullie niet zal uitkotsen'* (Lev. 20:26-28; vgl. Lev. 18:25).

De prioriteit van handelen boven een zijnstoestand geldt ook voor een (relatief moderne) Hebreeuwse aanduiding van 'duurzaamheid': *kijjoem*. Letterlijk betekent dit 'instandhouding'. Duurzaamheid is dus geen kwaliteitsgarantie van een object of plek, maar een kwestie van handelen. In Bijbelse taal zouden we 'duurzaamheid' kunnen omschrijven als '*sjemira*': ergens op passen, iets behoeden, bewaken en bewaren. Duurzaamheid impliceert dat we op verantwoordelijke wijze omgaan met de schepping. De universele opdracht daartoe is in het paradijsverhaal bondig verwoord: *'De Eeuwige, God, nam de mens en plaatste hem in de Tuin van Eden om die te bewerken en te onderhouden'* (Gen. 2:15). We zouden dit ook kunnen vertalen met: *'... om die te dienen en te bewaken'*. De mens neemt een bijzondere positie in binnen Gods schepping, maar hij beschikt daarmee nog niet over een vrijbrief om naar eigen goeddunken met de natuur en haar opbrengsten om te gaan. Als mens zijn we geen eigenaar van de aarde, noch van haar bodemschatten en opbrengsten. We zijn alleen maar tijdelijke pachters en bewakers van Gods tuin. Gods hulpje zo te zeggen. Wanneer we uit hebzucht de wereld om ons heen nodeloos schade toebrengen, verliest de mensheid haar rechten als *sjoetaf boré* – als 'medewerker van de Schepper' – binnen het scheppingsplan. Zinspelend op het metaforische verband tussen het beheren van de tuin van Eden en zorg voor de aarde – in het bijzonder voor het land Kanaän – merkt de judaicus Jacob Neusner op:

Schepping vindt plaats wanneer chaos onder controle wordt gebracht en geordend wordt, dat is wanneer de wereld perfect wordt gemaakt en wordt voorbereid op de daad van Gods heiliging (...). De halacha (wetgeving) die de [landbouw-]geboden uitwerkt, die rond dit punt in de Schrift worden uitgevaardigd, maakt de mens tot partner van God in het overwinnen van de chaos en het vestigen van orde. (J. Neusner)

Het behoort tot de kracht van religie dat ze door vaste dagelijkse rituelen verantwoordelijkheid ten opzichte van de natuur aanscherpt. In het gebedenboek van het Nederlands Verbond Voor Progressief Jodendom - *'Seder tov le hodot'* ('Het is goed om dank te zeggen') is een opmerkelijke (aan de midrasj ontleende) ecologische interpretatie toegevoegd aan het tweede hoofddeel (Deut. 11:13-21) van het 'Sjema-gebed' – het 'Hoor Israël'. Dit gebed wordt tweemaal per dag gebeden. Die extra toevoeging sluit aan bij de Bijbelse belofte dat de Schepper regen en vruchtbaarheid aan het land geven zal wanneer het volk Israël zich conformeert aan Gods geboden:

Eens voerde God Adam, de eerste mens, langs de bomen van de Tuin van Eden. 'Zie hoe schitterend ze zijn geschapen', zei Hij. 'Zorg goed voor hen, want als jij Mijn schepping verwaarloost, is er niemand na jou die het verloren gegane kan herstellen (naar Midrasj Kohèlèt Rabba, bij Pred. 7:13). Het evenwicht tussen mens en natuur mag niet worden verstoord. Hoe rechtvaardiger jullie je opstellen ten opzichte van jullie medemensen, hoe beter de natuur en al het geschapene bescherming vinden. Dan zal Ik jullie het inzicht en de kracht schenken de harmonie tussen mensen en het evenwicht in de natuur te bewaren. Dan zal er een eind komen aan het geweld op aarde. Vrede en rechtvaardigheid zullen de jullie van God gegeven erfenis worden tot in eeuwigheid. (Siddoer)

Duurzaamheid beoefenen kan niet zonder intrinsieke motivatie die we dagelijks levend moeten houden! Bidden om duurzaamheid is zinloos, zo we niet eerst zelf actief stappen zetten om de door menselijk ingrijpen verstoorde natuur te helen! Zeker zo belangrijk daarbij is de onloochenbare samenhang tussen sociaal en ethisch handelen en onze relatie met de natuur. Streven naar macht en bezit ten koste van anderen, zal vroeg of laat ontaarden in uitbuiting van de aarde en haar schatten. Een economie die wordt voortgestuwd door de ongeleide krachten van de vrije markt is nu eenmaal onverenigbaar met prudent natuurbeheer.

Twee verhalen – een dubbele visie op de mens

Streven naar 'duurzaamheid' veronderstelt dat we actief gericht blijven op stabiliteit en blijvendheid. Bederf en uitbuiting van mensen, dieren en het leefmilieu is daarmee onverenigbaar. Religie probeert een antwoord te geven op de vraag naar de relatie van de mens met de aarde, haar overige bewoners en organismen. Als laatste

is de mens geschapen (Gen. 1:1-2:4). De ‘hoogste’ levensvorm in een evolutionair proces, op de laatste scheppingsdag. Met speciale vermogens is hij begiftigd en hij weerspiegelt iets van Gods creatieve en communicatieve vermogens. Uitsluitend hij is in staat tot complexe vormen van verbale communicatie en daarmee tot ongeëvenaarde creatieve samenwerking, zoals de Joodse denker Yuval Noah Harari in zijn boek ‘Homo Deus’ uiteenzet. Alleen de mens is te midden van alle andere levensvormen naar Gods beeld geschapen (vgl. Gen. 1:26-27). Zijn bijzondere positie komt tot uitdrukking in de unieke zegen die de Schepper hem meegaf: ‘*God zegende hen en God sprak tot hen: Weest vruchtbaar en vermeerdert je, vult de aarde en onderwerpt haar, en heerst over de vissen van de zee en het gevogelte van de hemel, en over al het levende dat over de aarde kruipt*’ (Gen. 1:28). Een Bijbels citaat kan tot rampspoed leiden, wanneer we het uit zijn verband rukken en de mondelinge uitleg – die elk Schriftwoord creatief afweegt tegen andere – buiten beschouwing laten. Subtiel geven zowel tekst als context relativerende grenzen aan. Als Gods beeld mag de mens de Schepper in Diens constante creativiteit navolgen. Tot behoud en vermeerdering, maar niet tot vernietiging en uitbuiting! Hij is in zijn hele existentie beeltenis van een Schepper Die Zijn schepping liefheeft en ‘het werk van Zijn handen’ voor schade, vernieling en ontheiliging behoeden wil (vgl. Ps. 104)! Uitsluitend wanneer wij over de schepping heersen (conform *betzalmo* en *bedemoeto* – als Zijn [Gods] beeld en gelijkenis) zullen we tot bekroning van de schepping succes oogsten. Zo niet, dan keert moeder natuur zich tegen ons en gaan we misschien wel ten onder. Met een woordspeling leert de midrasj dat, wanneer de mens niet handelt in overeenstemming met zijn door God beoogde positie, hij niet zal heersen (*rada*) maar juist zal afdalen (*jarad*). Hij zakt dan tot onder het niveau van dieren, in feite nog dieper dan dat!

De Schepper spreekt ons als het ware toe:

Ja, ‘Vernietig niets!’ is de eerste en algemene oproep van God die jou, mens, tegemoet klinkt, wanneer je jezelf aanschouwt in je heerschappij over de aardse wereld. Rondom je zie je aarde, planten en dieren, ja aarde, planten en dieren die door jouw toekomstige mensenkracht jouw stempel dragen, door jouw mensenhand, ten behoeve van jouw mensendoel, tot woning, kleding, voedsel en werktuig getransformeerd en tot bezit toegeëigend. (-- --) daar sta je in het midden van je aardse rijk, zij allen (zijn) als dienaren onderworpen aan jouw macht, daar hef je jouw hand op, tot infantiel spel, tot een dolzinnig woeden, wil je verwoesten wat je gebruiken moet, wil je vernietigen wat je moet benutten (...) *Vernietig niets! Wees mens!* Alleen wanneer je voor een wijs mensendoel, door het woord van mijn Leer geheiligd, de dingen om je heen gebruikt, ben je mens en bezit je het recht over hen dat Ik jou, mens, gegeven heb. Vernietig je echter, verwoest je – vernietigend en verwoestend ben je geen mens, dan ben je een dier en bezit je geen recht over de dingen om je heen. Alleen voor wijs gebruik heb ik ze aan je *uitgeleend*, vergeet het niet dat ik ze aan jou *uitgeleend* heb. Zodra je er onwijs mee omhannest, of het nu het grootste is of het kleinste, pleeg je

verraad aan Mijn wereld, bega je moord en roof op Mijn eigendom, zondig je tegen Mij.’ Dat roept God je toe, en met deze aanroeping verdedigt Hij de belangen van het grootste en het kleinste tegenover jou, verleent Hij aan het kleinste en het grootste rechtsbescherming tegenover jouw willekeur. (Samson Raphael Hirsch)

Adam en Adam

De Joodse theoloog Joseph Baer Soloveitchik concludeert dat de Tora twee elkaar aanvullende mensbeelden levert. Dat van de Adam uit het scheppingsverhaal (Gen. 1-4a) naast dat van de Adam uit het paradijsverhaal (Gen. 2:4b-3:24) die Gods tuin – metafoor voor de aarde – moet behoeden en bewaren. Een verhaal over werken, heersen en veroveren naast een tweede verhaal dat vertelt over twee ‘rustende’ mensen in een tuin vol heerlijkheden, vlak voordat de begeerte naar meer en eigenbelang zo noodlottig toesloegen. Duurzaamheid betekent het zoeken naar een juiste balans tussen deze twee adamsfiguren binnen onszelf. We zijn bevoegd om de natuur te exploiteren en waar nodig te beheersen, maar ook moeten we ruimte laten voor stil genieten en momenten van reflectie. In die terughoudende rust strekte de Schepper ons mensen op de zevende scheppingsdag tot voorbeeld! Op een verrassende manier legt de Midrasj aan de hand van beide Tora-verhalen nadruk op de levensnoodzakelijke afwisseling van werken en rust, zodat we met regelmaat kunnen reflecteren over ons actieve bestaan:

Rabbi Berèchja sprak: ‘(...) “En Hij plaatste hem (letterlijk: deed hem rusten) in de Tuin van Eden” (Gen. 2:15), dat betekent: Hij gaf hem de (rust)dag van de Sjabbat, zoals je ook zegt: “En Hij rustte op de zevende (dag)” (Ex. 20:11). “Om haar te bewerken” (Gen. 2:15), dat betekent: “Zes dagen zul je werken” (Ex. 20:9). “En haar te bewaken” (ibid.), dat is: “Bewaak de dag van de Sjabbat om haar te heiligen” (Deut. 5:12).’ (Midrasj Be-resjiet Rabba)

Als Joodse gelovige moet ik om de zoveel tijd een pas op de plaats maken, zodat ik - op de Sjabbat - over eigen doen en laten van de afgelopen werkdagen kan nadenken en daarop kan terugblikken. Wie zijn wij? Waar gaan we naar toe? Wat is onze bestemming en taak, samen met wie kunnen we onze bestemming verwezenlijken? Dit soort vragen moet in feite iedereen als tweede Adam aan zichzelf stellen. Vanuit Joodse optiek bezien kan ik duurzaamheid niet loskoppelen van het begrip ‘*menoecha*’ – rust, en van de ideeënwereld achter de viering van de Sjabbat. Dit inzicht geeft extra diepte aan wat Rav Hamnoena zei:

Aan wie op de avond waarmee de Sjabbat begint het vers ‘*En de hemel en de aarde werden voltooid*’ (Gen. 2:1) uitspreekt, rekent de Schrift het aan alsof hij een medewerker is geworden van de Heilige, Hij zij gezegend, bij het werk van de schepping.

De Sjabbat – moment van bezinning en zelfbeheersing

Wat is er verder te zeggen over de betekenis van de Sjabbat? We benoemden al het verband van duurzaamheid met zelfbegrenzing. Het vieren van de Sjabbat vormt een wekelijkse oefening daarin. De Sjabbat leert niet alleen zich in te nemen, maar schenkt bovendien terugkerende momenten van *verwondering* over de schoonheid van Gods schepping. Die vreugdevolle rustdag vormt voor het religieuze deel van de Joodse gemeenschap een middel om *intrinsieke motivatie* op te wekken voor het behoud van de schepping en haar rijke natuur. Zonder de incarnering van een door de gemeenschap gedeelde liefde en bewondering voor de natuur zal een praktische aanpak van milieuproblematiek falen!

De Babylonische Talmud vertelt hoe voor mystiek ontvankelijke zielen bij zonsondergang in feestelijke kleding naar buiten het veld inliepen om de Sjabbat als bruid en koningin te ontvangen. Want daar – door de natuurlijke schoonheid van de velden omgeven – verwelkomden zij hun Sjabbatbruid als eerste. Bij die inspiratie opwekkende sfeer past het hier volgende verhaal over Rav Avraham Isaac Kook, de eerste Asjkenazische opperrabbin van Israël:

Toen Rav Kook een keer door de velden wandelde, diep in gedachten verzonken, plukte een jonge student die bij hem was een blad van een boomtak af. Rav Kook was zichtbaar geschokt door deze handeling, zich zachtmoedig tot zijn metgezel wendend sprak hij: 'Je moet mij geloven wanneer ik je vertel, dat ik nooit een blad of grasspriet of enig levend organisme wegneem, tenzij ik dit nodig heb.' Hij legde verder uit: 'Ieder deel van de plantenwereld zingt een lied en ademt een geheimenis uit van het goddelijke mysterie van de schepping.' Voor de eerste keer in zijn leven begreep de jonge student wat het betekent mededogen te hebben met alle schepselen. (Wisdom of Jewish Mystics; internet)

De Sjabbat vormt dus een oefening in zelfbeheersing en doet niet alleen ons maar ook de wereld om ons heen, zoals lastdieren die wij benutten, voor een moment op adem komen.

Daarbij kan deze dag van bezinning liefde en bewondering voor de natuur wekken en dat doen vasthouden! Duurzaamheid, de stabiliteit van het ons omringende ecosysteem, is onmogelijk zonder momenten van bezinning en terughoudendheid.

Hoe trots zijn wij dikwijls op onze overwinningen in de strijd met de natuur, trots op de vele instrumenten die wij uitgevonden hebben, op de overvloed van producten die wij hebben kunnen vervaardigen. Maar onze overwinningen zijn gaan lijken op nederlagen. Ondanks deze triomfen zijn wij ten offer gevallen aan het werk van onze handen; het lijkt alsof de krachten die wij overwonnen hadden, ons overwonnen hebben. (...) De oplossing van het meest kwellende probleem van de mensheid ligt niet

in de afwijzing van de technische beschaving, maar in het verkrijgen van een zekere mate van onafhankelijkheid ervan. Ten aanzien van uiterlijke gaven, van materiële bezittingen, is er maar één juiste houding; ze hebben en zonder ze te kunnen. Op de Sabbat leven wij als het ware onafhankelijk van de technische beschaving; wij onthouden ons voornamelijk van elke bezigheid, die gericht is op het maken of nieuw vormen van ruimtelijke dingen. Het koninklijke voorrecht van de mens om de natuur te veroveren, wordt op de zevende dag opgeschort. (A.J. Heschel)

Het Sjabbatjaar – momenten van rust en herstel

Verschillende reglementen uit de Tora rond de landbouw en veeteelt hebben een ecologische functie. Een bijzonder milieuvriendelijke maatregel in de Tora is het Sjabbatjaar. Aan het eind van elk zevende jaar biedt dit gebruik aan het land en het daarop aanwezige leven – zowel plant als dier! – een tijd van rust en recupereren. De les van het Sjabbatjaar is, dat we door een meer restrictief benutten van de aarde de geschonden soortenrijkdom aan flora en fauna kunnen behouden of helpen herstellen!

Hoewel de instelling van het Sjabbatjaar in principe uitsluitend voor Erètz Jisra'el – het land Israël – gold en het tegenwoordig slechts door weinigen daadwerkelijk in praktijk wordt gebracht, blijft dit agrarische rustjaar van universele waarde:

Wanneer jullie het land binnenkomen dat ik jullie geef, dan zal het land (een jaar van) rust houden, een Sjabbat voor de Eeuwige. Zes jaren zul je akker inzaaien en zes jaren zul je wijngaard snoeien en haar opbrengst inzamelen. Maar in het zevende jaar zal er een periode van volledige rust zijn voor het land, een Sjabbat voor de Eeuwige; je akker zul je dan niet inzaaien en je wijngaard zul je niet snoeien. (...) De opbrengst van de Sjabbat van het land (van het rustende land) zal tot voedsel dienen voor jou, voor je slaaf en je slavin, voor je dagloner en voor de vreemdelingen die bij jou verblijven. En (ook) voor jouw vee en het wilde gedierte dat in jouw land leeft, zal de opbrengst ervan tot voedsel dienen' (Lev. 25:2-8; vgl. Ex. 23:10-11).

Wat betreft ruimte en tijd herinnert Israëls verblijf in het 'heilige' land aan het proces van de zeven scheppingsdagen en aan het paradijsverhaal. Israëls komst in het land was als de eerste scheppingsdag en moest het herstel inluiden van wat bij de zondeval in het paradijs was misgegaan, toen aarde doornen en distels ging voortbrengen in plaats van voedzame gewassen:

Terugkomend op die perfecte tijd, beweert de Tora dat het land in voldoende voedsel zal voorzien voor iedereen, de kuddes van klein- en grootvee meegerekend, zelfs als de mensen het land niet bewerken. Israëls binnenkomst in het land correspondeert met de eerste dag van de schepping, en het zevende jaar recapituleert de Sjabbat van de schepping.

Zowel in sociaal-maatschappelijke zin als voor het behoud van een gezond leefmilieu kan een instelling als het Sjabbatjaar ertoe bijdragen om al veroorzaakte schade aan een ecosysteem te helpen reduceren. Religie is meer dan metafysica en bevat tal van inzichten die van praktische waarde zijn, ook voor de ongelovige! Rabbijn Dan Fink, die een aantal bijdragen publiceerde over ecologie binnen de Joodse traditie, formuleerde de functie van het Sjabbatjaar zo:

Het Sjabbatjaar is alleen van toepassing voor Joden die in het land Israël leven. Zelfs daar houden slechts weinigen zich thans aan dit gebod. Toch is het Sjabbatjaar, ondanks de geringe mate waarin men zich er aan houdt, in principe uiterst belangrijk. Het representeert het eerste officieel vastgelegde agrarische beleid om te voorzien in het weer op krachten komen van de bodem. In deze zin is het Sjabbatjaar, dat de boer eraan herinnert dat de aarde niet onuitputtelijk is, een voorbeeld van gezond landbouwmanagement. (D. Fink)

Het Sjabbatjaar noopt tot reductie van ongelimiteerde agrarische productie. Deze of een vergelijkbare instelling kan bijdragen aan de oplossing van het huidige stikstofprobleem, mede door het tegengaan van overbemesting. De idee van het Sjabbatjaar als periodieke ‘stap op de plaats’ kan bestuurders ertoe bewegen om de meer schappelijke weg te volgen van restrictie van activiteiten per boer, in plaats van volledig wegsaneren van iets minder succesvolle maar mogelijk meer ecologisch verantwoord werkende ondernemers binnen de agrarische sector. Dat laatste is helaas decennia lang geschied. De onderliggende gedachte daarbij is opnieuw dat geen mens (of organisatie), hoe economisch machtig en voortvarend ook, zich de exclusieve eigenaar mag wanen van de aarde en haar opbrengsten. Het eigenaarschap komt uitsluitend de Eeuwige toe, ten bate van geheel de aarde en *al* haar bewoners! Binnen dit concept past geen megalomaan agrarisch ondernemen ten koste van de leefomgeving, flora en fauna. De toevoeging ‘*En (ook) voor jouw vee en het wilde gedierte dat in jouw land leeft, zal de opbrengst ervan tot voedsel dienen*’ legt een speciaal ecologisch accent. Periodieke restrictie van activiteit en rust hebben een diervriendelijke uitwerking en komen de soortenrijkdom van het dierenrijk ten goede.

Eerstelingen en andere afdrachten van de oogst

Meerdere agrarische regelingen uit de Tora onderstrepen Gods eigenaarschap van de aarde. Ze nopen tot acties met een ecologisch belang en onderstrepen de sociale component van voedselproductie. De Bijbelse regelingen zijn onverenigbaar met ongelimiteerde vercommercialisering en industrialisering van landbouw en veeteelt. Als pachter van de aarde waren de Israëlieten verplicht Gods bezit van de aarde na iedere oogst opnieuw te onderstrepen in de vorm van (planten- en dieren) offers in de Tempel. Aanvullend waren zij verplicht tot sociale gaven en daarmee tot concrete bijdragen aan de voeding van de gemeenschap als geheel. Bovendien

leert de Tora om ook ‘de dieren van het veld’ en de in het wild levende fauna van menselijk handelen te laten meeprofiteren. Ecologisch bezien een niet onbelangrijk aspect van Bijbelse ecologie.

De Israëlieten moesten bij het binnenhalen van hun oogsten het gewas aan de rand (*pea*) van de akker laten staan, ten behoeve van de armen en de dieren van het veld (Lev. 19:9, 23:22). De opbrengsten van de aarde behoren immers in diepste zin al haar bewoners toe, inclusief de dieren. Een verwant doel streven de voorschriften na van de ‘nalezing’ (*lèkèt*), het ‘raapsel’ (*pèrèt*) en van de ‘vergeten schoof’ (*sjekoecha*) (vgl. Lev. 19:10, Deut. 24:19-2). Men mocht bij het oogsten niet genadeloos doorgaan tot de laatste vrucht en halm, takken niet steeds opnieuw nalopen op vergeten exemplaren, of zaden en vruchten die gevallen waren achteraf nog weer wegrapen, of terugkeren om een vergeten schoof alsnog binnen te halen. Van het geoogste graan, wijn, olijfolie, fruit en van het pasgeboren vee moesten de Israëlieten onder meer tienden afstaan of vrijkopen (met vermeerdering van een vijfde) door de financiële waarde ervan te spenderen ten goede van het heiligdom in Jeruzalem. Andere tienden van de oogst moesten zij afstaan ter ondersteuning van de armen, weduwen en wezen die zonder eigen land en inkomsten moesten overleven. ‘De afdracht van de verschillende tienden was mede gericht op het vasthouden van de gemeenschappelijke band met de aarde, op de functie waartoe voedselproductie uiteindelijk bedoeld is: het voeden van jezelf en je naasten. Hier geen vergezichten van exporthandel op wereldschaal en het uitsluitend najagen van persoonlijk financieel gewin.’

De verboden vrucht uit het paradijs

De instelling van *Orla* (het ‘onbesnedene’ en nog niet geheiligde) raakt aan de idee van de ‘verboden vrucht’ uit het paradijs. De regel van *Orla* (Lev. 19:23-25) verbood Israël vanaf het betreden van het land Kenaän om de vruchten van nieuw geplante jonge bomen gedurende de eerste drie jaren te oogsten. Pas in het vierde groeijaar mochten de Israëlieten die eerste vruchten oogsten, en dan alleen nog maar ten behoeve van het heiligdom in Jeruzalem. Dus ook dan nog altijd niet voor eigen gewin! Pas over de vruchtenoogst van het vijfde jaar mochten zij ten eigen bate beschikken. Geen enkele regeling herinnert zo sterk aan Gods recht op eigendom van de aarde als die van *orla*. Dit voorschrift dwingt duidelijk tot zelfbeteugeling bij de exploitatie van de aarde!

Volgens de midrasj en vele Bijbelverklaarders wordt de geschiedenis van de ‘zondeval’ in *orla* weerspiegeld. Het eten van de boom van kennis van goed en kwaad betekende een knieval voor begeerte. Het eerste mensenpaar dichtte zichzelf de wijsheid toe om geheel zelf te beslissen wat goed is en wat kwaad, onafhankelijk van door goddelijke wijsheid opgelegde ordeningen en regelgeving! Eva en niet minder Adam staan hiermee model voor een zichzelf overschattende mensheid: ‘*En de vrouw zag dat de boom goed was om ervan te eten, ja een boom die begerenswaardig*

was voor het oog' (Gen. 3:6). Niet zozeer dingen maar activiteiten nemen in de Joodse religie een centrale plek in. Bij heiligheid komt het op heiliging aan, op het doen! Daarom is een heiligdom – als het goed is – niet meer dan een plek die je moet heiligen, niet een ruimte die vanuit zichzelf al heilig is. In dit gebeuren herkennen we het opportunisme van een prematuur oordeel. De oermens wilde al eten van die ene verboden boom zonder alle consequenties van goed en kwaad te overzien, uit pure begeerte! Van alle andere bomen mochten zij eten, waarom zich dan vergrijpen aan die ene boom?

Is dit geen goede metafoor voor de huidige mensheid? Is dit geen terechte waarschuwing tegen eigengereid ingrijpen in de natuur door een op winst gericht en zelfzuchtig mensdom, dat autonome keuzes wil maken binnen het onvoorstelbaar complexe ecosysteem van de aarde, zonder daarbij alle gevolgen te overzien? Het nog altijd actuele antwoord van moeder aarde op dergelijk ondoordacht ingrijpen in de natuur beluisteren we in het ontluisterende verhaal over de val van Adam en Eva. Daarin voorspelde de Schepper: '*Dorens en distels zal zij (de aarde) voor jou laten ontspruiten*' (Gen. 3:18).

Met mijn moderne verstand denk ik daarbij aan de rampen die ons door onbeheerst ingrijpen in de natuur op dit moment overkomen. Een getergde aarde en moeder natuur slaan genadeloos terug in de vorm van een dramatisch afnemende biodiversiteit, plagen, bosbranden, overstromingen en wat niet meer! Een instelling als *orla* bevat een actuele les in duurzaamheid: weest terughoudend bij het exploiteren van de opbrengsten van de aarde, weest innovatief bij het voorkomen van verspilling. De plicht tot duurzaamheid leert ons ruimte over te laten voor het bestaan van alle leven op deze planeet. Terecht blijft de oude, in feite nimmer achterhaalde, agrarische instelling van *orla* herinneren aan de fout van het eerste mensenpaar, een fout die absoluut geen herhaling verdient:

De herleving van Adam door Israël stelt zichzelf steeds weer in werking, zonder eind. Zo biedt de planting van iedere boom aan Israël de gelegenheid om de confrontatie aan te gaan die Adam niet kon doorstaan. Israël herhaalt de beproeving van Adam toen, maar Israël, de nieuwe Adam, bezit en is in bezit genomen door de Tora.

Een regel als *orla* spoort aan om de misstap van de 'zondeval' te herstellen. Beteugel je begeerte naar overdaad en gewin omwille van de aarde en al haar bewoners. Want alleen zo garandeer je ten lange leste ook eigen gewin, eigen duurzaamheid en voortbestaan!

‘De boom des levens’ – nationaal symbool van duurzaamheid

De levensboom – *étz chajiem* – uit het paradijsverhaal geldt bij uitstek als Joods icoon van duurzaamheid. Zij is een metafoor voor de Tora met haar vele levensbestendige voorschriften en waarden. De zegenbede ter afsluiting van een voorgelezen passage uit de wekelijkse Tora-lezing luidt: ‘Gezegend bent U Eeuwige, onze God, Koning van de wereld, Die ons de Tora van waarheid gegeven hebt, (een boom van) eeuwig leven heeft Hij te midden van ons geplant. Gezegend bent U, Die de Tora schenkt.’

Het oudste symbool voor Israël is niet, zoals men wel geneigd is te denken, de Davidsster, maar de dadelpalm. Dit metaforische teken van duurzaamheid siert al munten uit de periode van de rebel Bar Kochba (132-135 van de jaartelling), toen het volk enkele jaren politieke zelfstandigheid genoot. Elk blaadje, elke vezel, elk sprietje van de rijzige dadelpalm draagt bij aan haar indrukwekkende gratie en is van nut! Niets van deze boom wordt verspild:

Zoals geen deel van de dadelpalm ongeschikt is voor gebruik – zijn dadels worden immers gegeten, zijn takken gebruikt voor Hallel (de recitatie van Ps. 113-118 [o.a.] tijdens het Soekkot-feest), zijn twijgen voor dakbedekking, zijn bast voor touwen, zijn puntige bladeren voor bezems, en zijn glad geschaafde planken voor de plafonds van huizen – zo is niemand in Israël zonder nut. Maar onder hen bevinden zich kenners van de Schrift, kenners van Misjna, kenners van Talmoed en kenners van aggada (verhalende traditie).

Bomen zijn in nog concretere zin tot nationaal symbool van het Joodse volk en het land Israël geworden. In de toespraak waarmee Ben Gurion in het jaar 1949 de eerste vergadering van het Israëlische parlement opende, refereerde hij aan de planting van enorme aantallen nieuwe bomen met de woorden: ‘Onder alle zegenrijke daden die wij in dit land verrichten, ken ik geen vruchtbaarder en betekenisvoller activiteit dan het planten van bomen.’

Duurzaamheid impliceert denken op de lange termijn om de wereld leefbaar te houden voor het nageslacht. Ongetwijfeld kende Ben Gurion het verhaal van de ‘wonderrabbi’ Choni de Circelmaker uit de Babylonische Talmoed:

Op een dag kwam Choni de Circelmaker langs een weg en zag een man, die een Johannesbroodboom plantte. Hij vroeg hem: ‘Na hoeveel jaar zal hij vrucht dragen?’ Hij antwoordde: ‘Over zeventig jaar.’ ‘Ben je er dan zeker van dat je na zeventig jaar nog in leven bent?’ De man antwoordde hem: ‘Ik trof de wereld aan met Johannesbroodbomen. Zoals mijn vaderen [die] voor mij geplant hebben, zal ook ik [ze] planten voor mijn kinderen.’

Bal tasjchiet – ‘Je zult niet verspillen’ (Deut. 20:19)

De rabbijnse traditie kenmerkt zich niet zozeer door grootse en generaliserende theorieën, maar door concrete richtlijnen en praktische voorbeelden uit het dagelijkse leven. Dat geldt zeker ook voor regels rond de productie en het gebruik van voedsel, of rond het onttrekken van grondstoffen en producten aan de aarde. Wat wij heden ten dage als streven naar duurzaamheid aanmerken, is een bepalende factor geweest bij de ontwikkeling van allerlei halachische richtlijnen.

De meest concrete invulling krijgt het streven naar duurzaamheid binnen het jodendom met het Bijbelse verbod op verspilling: (*lo tasjchiet*) *bal tasjchiet* – ‘je zult niet (nodeloos) vernietigen.’ Dit belangrijke rabbijnse concept is ontleend aan het verbod in de Tora om tijdens oorlogshandelingen vruchtbomen te verwoesten: ‘*Wanneer je een stad vele dagen belegert om haar in te nemen door oorlog tegen haar te voeren, dan zul je haar geboomte niet vernielen door de bijl daarin te slaan, want daarvan kun je eten en je mag het niet omhakken. Is hij soms een mens, de vruchtboom op het veld dat hij vanwege jou onder belegering zou komen?*’ (Deut. 20:19-20).

Een korte conclusie mogen we aan dit Tora-vers ontleen. Een tactiek van verschroeide aarde is zelfs in oorlogstijd uiterst verwerpelijk, zeker waar het om voedselbronnen zoals vruchtbomen gaat. Maar ook andere dingen die nodig zijn voor voedselproductie, zoals in de oudheid molenstenen, mag men niet vernielen. Hoeveel te meer geldt zo’n verbod dan onder normale omstandigheden en in vreedestijd! Een vruchtboom is geen mens die zichzelf zou kunnen verdedigen, zo leert de Tora hier. Maak de natuur dus niet tot willoos slachtoffer van menselijke verwickelingen en belangen. Een onderliggende gedachte bij het voorkomen van verspilling is dat God aan alle onderdelen van de natuur, tot en met het kleinste organisme, een eigen functie heeft toebedeeld binnen het ontzagwekkende ecosysteem dat de schepping is. Ook los van de mensheid en haar doelstellingen hebben alle materialen en organismen, tot aan het kleinste toe, een eigen doel, functie en bestaansrecht! De grote middeleeuwse arts en wetgeleerde Maimonides zegt in zijn wetcodex:

Men moet niet geloven dat alle wezens bestaan omwille van het bestaan van de mens. Integendeel, ook alle andere wezens zijn bedoeld om wille van zichzelf en niet omwille van iets anders. (...) Want wij zeggen dat Hij uit kracht van Zijn wil alle onderdelen van de wereld tot bestaan heeft gebracht, waarvan sommige bedoeld waren omwille van zichzelf, terwijl andere bedoeld waren omwille van iets anders met een eigen doel. (...) Evenzo zegt de Schrift over de mens: ‘*En heerst over de vissen van de zee etc.*’ (Gen. 1:28). Dit Schriftwoord betekent niet dat de mens omwille hiervan geschapen werd, maar het geeft slechts informatie over de natuur van de mens die Hij, Hij zij gezegend, hem ingeprent heeft.

In Maimonides daagde al het besef van de complexe aard van het geheel der dingen. Alles op aarde heeft zijn doel en plek in samenhang met andere dingen. Deze gedachte sluit aan bij het moderne inzicht dat behoud van biodiversiteit van groot gewicht is voor een stabiel ecosysteem. Wij maken als mens slechts onderdeel uit van een zeer complexe totaliteit waarin elk element een eigen functie heeft in samenhang met andere elementen en waarin dus niets (geen enkele soort) zonder voor ons onberekenbare gevolgen mag ontbreken.

De mens bezit – overigens niet altijd disfunctioneel – een ingebouwde zucht tot heersen en zelfhandhaving, maar die impulsen moet hij intomen, wil hij niet ontaarden en niet meer blijken dan een dier! Hoewel het verbod tot kappen oorspronkelijk slechts voor vruchtbomen gold en niet voor bomen die geen bron van voedsel zijn, dwingt dit verbod om bij het kappen van welke boomsoort dan ook een verantwoorde afweging te maken tussen schade aan de natuur en economisch belang. Vermijdbare vernieling en verspilling van welk onderdeelje van het ecosysteem dan ook valt dus onder het verbod ‘*je zult niet vernietigen*’! Het mag nauwelijks een vraag heten of in ons huidige tijdsgewricht – met zoveel ontbossing, erosie en stikstofproblemen, met alle desastreuze gevolgen van het leven op aarde van dien – niet ook het kappen van vele andere boomsoorten direct moet vallen onder dit Bijbelse verbod van verspilling! Want deze – en allerlei andere soorten en organismen – vormen evenzeer een levensvoorwaarde als vruchtbomen.

Het verbod tot verspilling blijft dus zeker niet tot het vernietigen of vernielen van bomen beperkt, maar heeft al vroeg een brede invulling in de traditie gekregen. Wanneer men bomen zelf niet nodeloos mag vernietigen, hoeveel te meer dan ook niet hun vruchten! Zo de Tora het al afkeurt vruchtbomen te vernietigen in geval van oorlog, hoeveel te meer verwerpt zij dan de verspilling van fruit en ander voedsel in vredestijd! Daarom waarschuwt de rabbijnse overlevering herhaaldelijk op het achteloos en verspillend omgaan met alle voedsel.

Duurzaamheid en een gezond leefmilieu

Tot het streven naar duurzaamheid behoort uiteraard het vermijden van milieuvervuiling. Om twee redenen: 1) vanwege schending van gezondheid en/of de belangen van de naaste. 2) vanwege de verwoesting van de natuur. Ook dat laatste betekent overtreding van *bal tasjchiet*. De Joodse halacha (wetgeving) schrijft voor dat bij vervuilende economische activiteiten men veiligheidszones in acht moet nemen rond een natuurgebied of het grondgebied (akkers) van anderen, zodat noch de natuur noch de medeburger schade en overbodige hinder ondervindt. Vervuilende activiteiten werden in de oudheid bijvoorbeeld bedreven in leerlooierijen, en bij de aanplant en verwerking van vlas. De regelgeving daaromtrent is te complex om in dit korte essay te bespreken. Duidelijk is dat in oude rabbijnse regelgeving al moeilijke afwegingen werden gemaakt tussen economisch belang en de hier gewraakte activiteiten. Daarbij moesten zorg voor het milieu – Gods schepping –

en mededogen met de medemens – vrij zwaar meewegen! Milieuvervuiling omvat immers ook de aantasting van de persoonlijke levenssfeer (rust) en de gezondheid van al degenen die nadelen ondervinden van andermans economische activiteiten. Ook gezondheid behoort onderdeel te zijn van de strategie van duurzaamheid.

Wat de middeleeuwer Maimonides schrijft over de verpesting van het leefmilieu in grote steden, zou opgetekend kunnen zijn in een eigentijds artikel over de nadelen van urbanisatie:

De kwaliteit van stedelijke lucht is vergeleken met de lucht in de wildernis en de bossen als dik en turbulent water in verhouding tot zuiver en licht water. Dat komt omdat in de steden met hun hoge gebouwen en nauwe straten de vervuiling afkomstig van hun inwoners, hun afval, kadavers, het vuil (excrementen) van hun vee, de stank van hun verdorven voedsel de gehele lucht onwelriekend maakt, turbulent, stinkend en dik; en de winden worden evenzo, hoewel niemand het beseft. En er is geen uitweg, omdat we opgegroeid zijn in steden en eraan gewend geraakt zijn; we kunnen op zijn minst een stad kiezen met een open horizon etc. (Maimonides)

In het algemeen pleit de traditie voor het behoud van natuurschoon als een waarde op zich. Zo propageerde Maimonides om parkachtig gebied rondom een stad niet te vervangen door bewerkt land. Want de aantrekkelijkheid en de rust van een woonplek mag niet verloren gaan. In een stad zonder groen en tuinen mag je in feite niet wonen.

Streven naar duurzaamheid, zo mogen we voorzichtig concluderen, raakt vooral ook het leefmilieu in grote steden. Het verlangen naar schonere lucht en een gezondere leefomgeving, dwingt tot het terugdringen van verkeer in de binnensteden, naast goede afvalverwerking en vergroening.

Omgaan met voedsel

Met alle voedsel moet men met respect omgaan, aangezien het een gave is van de aarde en daarmee van de Eeuwige, de enige echte eigenaar van alle grond. Zo mag men bijvoorbeeld aan tafel niet uit speelsheid met brood of vruchten gooien of enige handeling verrichten die het opgediende eten voor verdere consumptie ongeschikt maakt.

Duurzaamheid is onverenigbaar met elke vorm van verspilling. Zelfs overdadige en luxueuze consumptie van voedsel geldt al als overtreding van *'bal tasjchiet'*. Wanneer we dit verbod voortaan ernstig nemen, streven we een versoberde levensstijl na! De traditie laat hierover geen misverstand bestaan. Ook zonder overdaad kunnen we God in vreugde dienen:

Rav Chisda sprak eveneens: ‘Wanneer men haverbrood kan eten maar (in plaats daarvan) tarwebrood eet, overtreedt men de (regel van) *bal tasjchitiet*.’ Rav Pappa sprak: ‘Wanneer men bier kan drinken, maar wijn drinkt, overtreedt men *bal tasjchiet*.’ Maar dat is incorrect. Wanneer *bal tasjchiet* van doen heeft met lichamelijk welzijn dan verdient dat de voorkeur. (Babylonische Talmoed)

Alleen om wille van de gezondheid mogen we duur voedsel nuttigen, maar niet uit zucht naar copieus en luxueus dineren! Zichzelf overeten, met obesitas als gevolg, betreft een welvaartsziekte en is teken van verspilling. Tussen de regels door beluisteren we in de Talmoed nog een extra les. Eet of drink allereerst datgene wat het snelst aan bederf onderhevig is. Wanneer we meer voedsel klaarmaken dan we verorberen kunnen voordat het bederft, zoals in de oudheid bij het slachten van een dier zonder koelmiddelen, overtreden we het verbod tot verspilling.

Als de traditie het verspillen van enkele hapjes bij de maaltijd al afkeurt, hoeveel te meer dan dat er grote hoeveelheden voedsel teloorgaan tijdens het productieproces van voedsel. Hoe verwerpelijk is dan ook de overdadige consumptie en aankoop van voedsel door massa’s consumenten in de huidige (vooral) westerse samenleving! Sommige schattingen gaan ervan uit dat minstens een kwart van alle voedsel dat wordt geproduceerd niet geconsumeerd wordt en verloren gaat! Wie ook maar enig religieus besef heeft, gaat dit verschijnsel tegen door een persoonlijke levenshouding van bescheiden zuinigheid.

Vegetarisme

Volgens het scheppingsverhaal leefde de mens aanvankelijk uitsluitend van plantaardige voeding, evenals toen de dieren (Gen. 1:30). Eerst na de zondvloed – ten tijde van Noach – begon de mensheid dieren te slachten en vlees te consumeren (Gen. 9:2-3). Ook het boek Daniël lijkt een vegetarische leefwijze te prefereren. Niets gezonder voor lijf en verstand dan een vleesloos menu (vgl. Dan. 1).

Voor iemand als Rav Kook (de eerste opperrabbin van Israël) en velen met hem vormden deze teksten een van de vele argumenten voor een vegetarische leefwijze. Vegetarisme is in lijn met het huidige streven naar duurzaamheid en het tegengaan van onnodige stikstofuitstoot (zoals door intensieve veeteelt). Vegetarisme is voor mij binnen het jodendom weliswaar geen gebod, maar wel een verstandige aanbeveling omdat ik door minimale vleesconsumptie mijn ecologische voetafdruk zo klein mogelijk houd.

Leven en materie

We constateerden al dat het aan de Tora ontleende verbod om vruchtbomen te vernielen, met het daaraan gekoppelde idee van verspilling, al vroeg een brede

invulling en toepassing heeft verkregen. Niet alleen de planten- en dierenwereld, maar zelfs de anorganische natuur – tot in haar kleinste onderdelen – maakt deel uit van de aarde als organisch ecosysteem, waarvan de complexiteit het menselijk begrip nu eenmaal te boven gaat. Tot dit ‘moderne’ inzicht kan juist religie bijdragen. Een goed voorbeeld vinden we bij de kabbalistische mysticus Mosjè Cordovero, die als geen ander geloofde in de geheimzinnige en nooit te omvatten samenhang aller dingen, en in de nooit te voorspellen beïnvloeding van ons menselijk handelen daarop. In zijn werk *Tomér Devora*, De Palmboom van Debora, schrijft hij:

Het mededogen van de mens moet zich uitstrekken over alle geschapen wezens. Hij mag ze minachten noch vernietigen, want de hogere Wijsheid strekt zich uit over al wat geschapen is. (Over) de stemloze materie, de plantenwereld, de dieren en het sprekende. Daarom is het passend dat de mens mededogen toont met alle werken van de Heilige, Hij zij gezegend, precies zo als de hogere wijsheid niets misacht en alles van daaruit vorm heeft gekregen, zoals er gezegd is: ‘*U hebt alles met wijsheid gemaakt*’ (Ps. 104:24). (Mosjè Cordovero)

Zelfs de rationalistisch ingestelde filosoof Maimonides onderschreef een ‘holistische kosmologie’ die we in het huidige debat over duurzaamheid en ecologie terugzien en waarin alles met alles samenhangt en samenwerkt, als de organen en delen van het menselijke lichaam:

Weet dat het geheel van het zijnde één individu is en niets anders. Ik bedoel te zeggen dat de sfeer van de buitenste hemel met alles wat daarin is zonder twijfel één (enkel) individu is, die wat individualiteit betreft de stand bezit van Zayid of Oemar.

In wezen gaat de idee van de aarde als één groot samenhangend geheel terug op de Bijbelse en Hellenistische voorstelling van *chochma* (wijsheid, geïdentificeerd met de Tora) en *logos* (wereldrede), een samenbindend mysterie dat aan alles in de schepping ten grondslag ligt en dat alles met alles verbindt. (vgl. Spr. 8:12 v. en Wijsheid van Salomo 7:22 v.).

Wees zuinig met schaarse grondstoffen

Een door zijn eenvoud aansprekend voorbeeld van de uitbreiding van het concept *bal tasjchiet* tot de levenloze natuur vinden we in de Babylonische Talmoed:

Onze rabbijnen leren: Een brok zout mag in een lamp worden geplaatst met de bedoeling dat deze helder schijnt; modder en klei mogen onder de lamp worden aangebracht met de bedoeling dat hij langzamer brandt. Rav Zoetra sprak: Wie (het reservoir van) een lamp met olie bedekt, of wie (het

reservoir van) een lamp met nafta (petroleum) van zijn afdekking ontdoet, maakt zich schuldig aan *bal tasjchiet*.

Dit haast extreme voorbeeld leert dat je het effect van een lamp mag vergroten met middelen die niet al te kostbaar zijn en die niet leiden tot misbruik van schaarse brandstof. Je zou het eerste voorbeeld (dat van de rabbijnen) binnen het huidige discours rond duurzaamheid als ‘innovatie’ mogen aanmerken. In moderne taal: isoleer je huis en gebruik innovatieve middelen waarmee je brandstof bespaart! Maar wie – zoals in het erop volgende voorbeeld van Rav Zoetra onnodig kostbare brandstof verbruikt – al is het op zich maar een miniem beetje – maakt zich al schuldig aan verspilling en overtreding van ‘*bal tasjchiet*’. Het hoeft geen betoog dat we dit overdreven lijkende talmoedische pleidooi voor zuinigheid toch serieus mogen nemen en mogen bezien in het licht van het huidige overdadige gebruik van natuurlijke brandstoffen (gas, steenkolen en olie). Daarbij spreken we nog niet eens over het aspect van een vervuild leefmilieu. Een steeds maar groeiende economie, doorgeslagen consumptie en overbodige productie naast gebrek aan innovatie zal ons leefmilieu nog verder verslechteren, de natuur schaden en de bodemschatten van de aarde uitputten.

Gooi niets weg dat nog bruikbaar is

Vanuit de beschreven grondhouding van respect voor Gods schepping verachten de Wijzen uiteraard ook moedwillige verspilling als gevolg van vandalisme of onnadenkendheid.

Ook hier kunnen we volstaan met een kort maar klaar voorbeeld:

Wie in woede zijn kleren verscheurt en wie in woede gebruiksvoorwerpen (servies) breekt, of wie in woede zijn geld wegslijt, moet in je ogen zijn als iemand die afgodendienst bedrijft, want zo is het werk van de kwade drijfveer. Vandaag zegt hij tegen je: ‘Doe dit’. En morgen zegt hij tegen je: ‘Doe dat’. Totdat hij tegen je zegt: ‘Vereer de sterren’, en dan gaat hij heen en doet het. (Babylonische Talmoed)

Weten en doen - enkele praktische wenken

Ecologisch inzicht en lessen in ecologie zijn van levensbelang, maar alleen wanneer we daaruit persoonlijk voor ons doen en laten passende consequenties trekken en naar de wijsheid ervan handelen. Keer op keer benadrukt de rabbijnse traditie dat wijsheid nutteloos blijft als ze niet tot daden leidt:

Men vroeg Rabban Jochanan ben Zakkai: ‘Iemand die wijs is en overtreding vreest, waar lijkt hij op?’ Hij antwoordde hun: ‘Wel, dat is een ambachtsman met het gereedschap van zijn ambacht in de hand.’ ‘En een wijze die overtreding niet vreest, waarop lijkt hij?’ Hij antwoordde hun:

‘Wel, dat is een ambachtsman zonder het gereedschap van zijn ambacht in de hand.’ ‘En een ambachtsman die geen wijsheid (vakkennis) bezit?’ Hij antwoordde hun: ‘Dat is geen ambachtsman, hoewel hij het gereedschap van zijn ambacht in de hand houdt.’

Religieuze kennis is in het jodendom bovenal gericht op beoefening van levenskunst. Zonder het oogmerk en door vaardigheid verworven kennis daadwerkelijk in praktijk te brengen, blijft wat men leert zonder nut. Met goed bedoelde daden – maar zonder het inzicht en de wijsheid van de traditie – komen we overigens ook niet ver. Wanneer we ons richten op de uitoefening van een ambachtelijk vak, maar niet over de nodige kennis daartoe beschikken, zullen we prutsers blijken en niet bepaald echte vakmensen!

Op iedereen binnen de gemeenschap komt het aan! Iedereen moet ernaar streven in zijn of haar dagelijkse handelen de ecologische voetafdruk zo klein mogelijk te houden. Hoewel we van het bedrijfsleven en de politiek prudente beslissingen en maatregelen mogen verwachten, staat of valt ‘de zaak’ toch met onze eigen daadkrachtige inzet voor een beter milieu!

Laat een mens niet bij zichzelf zeggen: ‘Indien ik de geboden van de Tora niet vervul, dan gaat daarmee de wereld nog niet ten onder. Er zijn immers zoveel rechtvaardigen door wie de wereld blijft voortbestaan.’ Daarom zijn de Tien Woorden (geboden) in het enkelvoud gesteld, om je te leren dat de Heilige, Hij zij geprezen, in Zijn wereld niemand heeft buiten jou alleen en dat van het gedrag van iedere enkeling afzonderlijk het voortbestaan van de wereld afhankelijk is.

In het kader van deze oproep noem ik enkele praktische en actuele voorbeelden van initiatieven die zouden kunnen bijdragen aan een beter leefmilieu en het behoud van onze aarde.

Educatie – stimulering van liefde en verwondering

Ik hoorde een verhaal over een leerling die zijn vak leerde van een smid. Nadat hij zich het vak meester had gemaakt, stelde hij een lijst op, puntsgewijze, hoe hij bij de uitoefening van zijn vak te werk moest gaan. Hij noteerde echter niet dat hij een een vonk moest doen opgloeien voor het vuur, want dit was vanzelfsprekend en nauwelijks de moeite waard om te vermelden. Vervolgens ging hij op weg om te gaan werken in het paleis van de koning; maar, o wee, hij ontdekte tot zijn ongenoegen niet in staat te zijn om zijn plicht te vervullen. Hij werd al spoedig ontslagen en weggestuurd. Tenslotte keerde hij terug naar zijn meester, die hem herinnerde aan het eerste beginsel dat hij vergeten had.

Het aansteken van innerlijk vuur en gedrevenheid tot handelen is de eerste stap op weg naar duurzaamheid. Zeker zo belangrijk als wetenschappelijk onderzoek in het kader van de klimaatproblematiek is het stimuleren van intrinsieke motivatie

om op verantwoorde wijze met de natuur en schepping om te gaan, met name als educatie van komende generaties.

Veel staat of valt met het kweken van liefde en verwondering bij vooral de jeugd voor de schoonheid en het mysterie van het ontzagwekkende ecosysteem waarvan wij allen deel uitmaken. Bewustwording hiervan stimuleert de Joodse traditie dagelijks in de vorm van het uitspreken van zegenspreuken bij het zien van allerlei natuurfenomenen, zoals het opkomen van de zon, de ontmoeting met bijzondere dieren en planten enz. Men hoeft niet per se in een God te geloven om dit te doen! In sommige landen behoort het tot de vaste onderwijsprogramma's om kinderen mee de natuur in te nemen en daarmee hun bewondering voor de schoonheid en waarde ervan op te wekken. Vormen van concrete zorg en inzet voor dieren en planten behoren eveneens tot deze stimulerende vorm van onderricht! Hier gaat het niet zozeer om geobjectiveerde kennis, maar om het opwekken van subjectieve beleving en gevoelens van verantwoordelijkheid. De zintuiglijke gewaarwording van 'het sublieme' wekt eerbied, liefde en zorg op voor de elementen en organismen waaraan de schepping rijk is, van groot tot klein.

Vegetarisme en veganisme

Een concrete stap naar duurzaamheid is uiteraard mindering van consumptie! Een bijzonder voor de hand liggende vorm daarvan is het persoonlijke beperkt houden van vleesconsumptie of het stimuleren van een vegetarische leefwijze. Voor oosterse religies is dit tamelijk gangbaar, maar ook het jodendom zet in wezen hiertoe aan. Al vroeg kwam een afkeer van vleesconsumptie binnen de chassidische beweging op gang. Rav Kook, de eerste opperrabbin van Israël, was (als al gezegd) een overtuigd en religieus geïnspireerde vegetariër die een flinke aanzet heeft gegeven aan initiatieven tot vegetarisme (en veganisme) binnen de staat Israël.

Laat ook dit essay een oproep zijn een vegetarische of in ieder geval meer vegetarische leefwijze te volgen. Niet als hard voorschrift, maar als een streven naar het meest haalbare: Zo luidt mijn advies: 'Zo je dit niet voor jezelf doet, doe het dan omwille van komende generaties. Begin persoonlijk met de realisatie van een droom en ideaal, zonder anderen, die door onvermogen of omstandigheden hieraan nog niet kunnen beantwoorden, gemakzuchtig te verketteren.'

Nationale 'bomenplantdag'

Wel heel concreet en actueel heeft binnen het jodendom de bijdrage aan duurzaamheid vorm aangenomen in het zogeheten 'nieuwe jaar van de bomen'. Een feestdag die valt op de vijftiende dag van de Joodse lentemaand *Sjvat* (januari of februari van het burgerlijke jaar). Deze dag vormde in oude tijden een markeringspunt voor de afdracht van de tienden van de vruchten (aan de Tempel). In latere mystieke kringen ontwikkelde deze dag zich tot een spiritueel beleefde feestdag, waarin men vierde hoe met de voorjaarsregens hernieuwde kosmische en goddelijke krachten de natuur uit haar winterslaap wekken en met hernieuwde krachten doen ontspruiten en opbloeien.

In meer praktische zin is deze dag na de stichting van de staat Israël in 1948 uitgegroeid tot een soort nationale feestdag waarop scholieren en vele anderen de natuur intrekken om nieuwe bomen in het land te planten.

Mede gestimuleerd door dergelijke initiatieven heeft het Joodse National Fonds van Israël (*Kèrèn kajjèmèt le-Jisra'él*) het tot een van zijn kerntaken gemaakt om de geschonden natuur in het land der vaders zoveel mogelijk in oude glorie te herstellen en zoveel mogelijk nieuwe bomen aan te planten. Een mooi gebruik daarbij is om als het ware stukken hernieuwde natuur te adopteren en om aan elkaar nieuwe bomen te schenken (middels een soms prachtig versierd certificaat van nieuwe aanplant), bijvoorbeeld als verjaardagsgeschenk, of als gift bij de geboorte van een kind.

Uiteraard bestaat de aarde niet alleen uit het land Israël. Het zou een goed idee zijn om dit of een verwante dag bijvoorbeeld ook in Nederland in te voeren samen met scholen en natuurorganisaties. Te meer daar het een uitstekende methode is om de jeugd bij de toekomst van onze aarde te betrekken. Hoewel de eerlijkheid gebied te zeggen, dat het juist vaak de jeugd is die heden ten dage met initiatieven komt om de oudere generatie tot duurzame daden te dwingen.

Slotwoord

Rabbi Samsom Raphael Hirsch vatte de visie op duurzaamheid in de Joodse traditie zo samen:

Vernietig je of verwoest je, dan ben je niet mens maar ben je dier en heb je geen recht op dingen om je heen. Slechts voor wijs gebruik leer Ik het aan jou, vergeet niet dat ik ze aan jou uitleen. Zodra je er onwijs mee omgaat, of het nu groot of klein is, bega je verraad aan Mijn wereld; bega je moord en roof aan Mijn eigendom, zondig ben je tegenover Mij.

4. Het groene DNA van het boeddhisme

*Anya Wiersma en
Bob Dhammapitika Pluijter*

Groen in alle vezels

Boeddhisme is een pad van spirituele ontwikkeling en dagelijkse beoefening. Boeddhistische methoden, zoals meditatie, helpen ons om met meer aandacht, waardering en voldoening ons leven te leiden. In het boeddhisme leren we dat niets blijvend is. Denk daarbij bijvoorbeeld aan ons lichaam, onze emoties, onze bezittingen enz. Niets is blijvend, maar we willen dat dikwijls anders. Liever willen we dat fijne dingen voortduren en beschikbaar zijn, en dat vervelende dingen ophouden. Het basisinzicht dat niets blijvend is, heeft directe gevolgen voor de keuzes die we maken met betrekking tot onze houding in het leven, en zo je wilt, onze levensovertuiging, waarin we streven naar een duurzaam en ecologisch leven. Daarover straks meer. Een tweede basisinzicht in het boeddhisme is dat alles wat we doen, denken en zeggen een effect heeft. Niets staat of gebeurt op zichzelf. Een glimlach doet wonderen; een deur hard dicht slaan heeft een effect op jezelf en op anderen. Ook dit basisinzicht heeft directe gevolgen voor de manier waarop we ons leven inrichten: zo weten we dat een leven met vervuiling, verspilling, en zo meer, gevolgen heeft.

Het boeddhisme heeft haar oorsprong in Zuid-Nepal en Noord-India waar het ontstond tussen de uitlopers van het Himalaya gebergte en de oevers van de Ganges. Hier was het dat de Boeddha tussen 528 en 483 voor Chr. zijn inzichten verkondigde en de eerste volgelingengemeenschap ontstond. Eerst heette hij nog Siddhattha, maar nadat hij onder de heilige boom, de bodhiboom in *Bodh-Gayā* ontwaakte werd hij de Boeddha genoemd. Boeddha betekent ‘de Ontwaakte’.

De bodhiboom is een bijzondere boom. Niet voor niets nam Siddhattha onder deze boom plaats. Deze boom was tevens een *assattha*, toentertijd al een heilige vijgenboom, met hartvormige bladeren.

Siddhattha woonde in een zeer bosrijk gebied, een jungle, met wat we nu zouden zeggen, een uitbundige flora en fauna. De familieclan waarin hij geboren werd, was de Sakiya clan die leefde in het grensgebied van de deelstaten Uttar Pradesh en Bihar, in India en Zuid-Nepal. Hij groeide op te midden van de natuur. De natuur was niet buiten hem, de natuur diende geen recreatief doel zoals bij ons vandaag de dag, maar was onlosmakelijk onderdeel van zijn bestaan. De Sakiya clan vereerde de zon en geloofde dat ze afstamden van de zon. Tijdens zijn leven stond de Boeddha bekend als Vriend van de Zon of een Verwant van de Zon. Een waarachtige vriend

vergeleek de Boeddha ook met de dageraad. Voorafgaand aan de opkomende zon, bij de dageraad, zo gaat een waarachtige vriend voor in de cultivering van het edele achtvoudige pad. Zo gaat een waarachtige vriend je voor in de beoefening van de Dharma, de Boeddhistische leer.

Siddhattha nam plaats onder de vijgenboom om te mediteren. Dit herinnerde hem aan vroeger, toen hij als klein jongetje zijn vader gadesloeg die het land bewerkte. Hij kwam dan in een soort trance die aangenaam was. Natuur speelde een grote rol in Siddhattha's vroege jeugd. Bomen namen daarbij een bijzondere plek in. Dat bomen zo belangrijk waren in zijn leven blijkt als eerste uit zijn geboorte: zijn moeder hield zich tijdens haar weeën staande aan de damarboom. Siddhattha werd 'slechts beschermd door de kroon van een damarboom' geboren. Ook later in zijn leven had Siddhattha, later de Boeddha, een verhouding van respect met bomen. Bomen waren meer dan een hoop ongekapt hout!

The Enlightened one, the lord, rebuked hem, saying "How can you monks, cut down trees and have them cut down?" ... "And thus monks, this rule of training should be set forth: For destruction of vegetable growth there is an offence of expiation".

In de vroegste tijd was er geen onderscheid tussen boeddhisme en ecologie; het woord ecologie en het woord duurzaamheid bestonden beiden nog niet en in de leer van de boeddha, de dharma, vinden we deze woorden daarom niet letterlijk terug. Tegelijkertijd: boeddhisme is in haar oorsprong en in al haar uitingsvormen gericht op leven in harmonie met alle levende wezens. Deze harmonie is niet alleen sociaal of psychologisch. Het is een diepe harmonie waar het Boeddhisme op doelt; Boeddhisme is gericht op de bevrijding van alle levende wezens. Met bevrijding wordt daarom meer dan innerlijke bloei, 'innerlijk vrij worden' bedoeld. Tegelijkertijd met deze innerlijke bloei ontstaat een diepe vervullende vriendelijkheid, compassie en wijsheid in de relatie met 'de ander, in de relatie van 'Ik' en 'Gij', in de relatie en de verbondenheid met de wereld. Met 'Heb uw naaste lief', verstaan wij, worden niet alleen mensen bedoeld.

Leven geïnspireerd door de Dharma, betekent leven waarbij we streven lichter en minder gewelddadig leven, als het gaat om voedsel, de producten en de energie die we consumeren. En met respect naar alle levende wezens om ons heen.

Visie op duurzaamheid in het boeddhisme

In het oude India bestond net als bij andere inheemse volkeren, een bewuste ervaring van wat we nu een ecologische samenhang zouden noemen, inclusief een nauwe relatie met de goden. In het boek van Pluijter (2022), 'De herontdekking van dankbaarheid', wordt verteld over de traditionele Indiase gemeenschap bij Korchi,

in India: 'De goden zijn niet zichtbaar voor onze ogen. De lucht is ook onzichtbaar, maar betekent dat de lucht niet bestaat? De goden bewegen rond als onzichtbare geesten en komen soms menselijke lichamen binnen. De natuur is onze God. De bladeren, bomen, dieren zijn onze goden.' De natuur wordt gezien als een spiritueel wezen en het is deze intuïtieve intelligentie en diepe relatie met de natuur die de gemeenschappen in staat hebben gesteld goed te gedijen.

Boeddhisme is in de kern, in al haar vezels, gericht op wat we tegenwoordig duurzaamheid noemen. Boeddhisme heeft ecologie diep in haar DNA, anders gezegd, de leer van de Boeddha is vanaf het begin, 'groen'.

De Boeddha had veel bezwaar tegen een ongebreidelde exploitatie van de natuur en de vernietiging van bossen. Dit bezwaar was, zo verstaan wij het, vanwege hun spirituele, filosofische en fysieke onderlinge afhankelijkheid met de mensen. Ons leven hangt samen met alle levende wezens, met de natuur en met de materie rondom ons. Diepe verbondenheid en kosmologische, spirituele draden verbinden de gemeenschap met de natuur. Het '*web of life*' is een begrip dat met de komst van het boeddhisme, meer dan 2500 jaar terug, ontstond. Vanuit het boeddhistisch inzicht zijn we niet alleen, niemand van ons is alleen. Er is niets anders dan één grote inclusiviteit, in deze tijd en door de tijd heen, vroeger en in de toekomst. Hoe kunnen we anders dan in balans en harmonie met elkaar en met alle levende wezens willen leven? Dit inzicht in deze verbondenheid versterkt onze inspiratie om bij te dragen aan een duurzame samenleving. Duurzaam voor nu en voor de langere termijn. Boeddhisme heeft als baken dankbaarheid. Dankbaar voor wat er voor ons welzijn gedaan en beschikbaar is. Dankbaarheid is bovendien de positieve voedingsbodem, het is als mest voor de geest, voor een levensoriëntatie vervuld met altruïsme, medeleven met alle levende wezens, compassie, inzicht en wijsheid.

De vijf ethische trainingsprincipes in het boeddhisme zijn een rijk kompas en gericht op het duurzaam trainen van de kwaliteiten van ons hart:

- het streven te leven met liefdevolle vriendelijkheid, zonder haat of kwaadwillendheid.
- het streven te leven met als principe het geven, Dana, het beoefenen van vrijgevigheid, zonder te nemen wat niet van jou is, wat je niet gegeven is
- het streven te leven in eenvoud en tevredenheid, zonder hebzucht naar meer-meer-meer
- het streven blijmoedig te leven, met mede vreugde voor anderen, met de juiste, eerlijke en op harmonie gerichte communicatie, zonder onheuse, onware of disharmoniërende spraak
- het streven opmerkzaam te leven met aandacht en de juiste inzichten, zonder versluïering, dwangmatige of verslavende vervreemding.

In het boeddhisme is ethiek het fundament in onze levenshouding, met als gevolg, groei in opmerkzaamheid en aandacht, gevolgd met groeiend inzicht, wijsheid en compassie. De Boeddha gaf ons daarvoor ook een praktische methode waarlangs

dit fundament in het leven zich kan ontwikkelen. Dit wordt het achtvoudige pad genoemd, dat ons brengt naar het leegmaken van de geest en naar het creëren meer morele helderheid.

Boeddhisme is een levensbeschouwelijke, spirituele, traditie die ons een pad geeft om ons te helpen gelukkiger en gezonder te worden, dingen helderder te zien, emotioneel warmer en positiever te worden, en door ons te helpen ons te bevrijden van gewoontepatronen en aannames met betrekking tot onszelf. Uiteindelijk helpt het ons de aard van de werkelijkheid te zien. Boeddhisme gaat over gelukkiger worden, maar ... om dit te bereiken vraagt om een radicale benadering. Het boeddhisme zegt: beoefen dit, en je zult ervaren iemand te worden die helderder ziet, een dieper geluk ervaart en die een leven leidt met meer betekenis en meer voldoening. Het brengt ons bij de ervaring van de mooiste aspecten van de menselijke geest en het menselijk leven: dankbaarheid, liefdevolle vriendelijkheid, mededogen, sympathieke vreugde en gelijkmoedigheid.

We weten uit de geschiedschrijving dat de Boeddha 'geen watje' was. Je zou hem kunnen kenschetsen als een sociaal activist, zo kwam hij haaks op de toenmalige tijdsgeest op voor de positie van vrouwen en meisjes. Ook ageerde hij in debat en in leerstellingen sterk tegen het kastesysteem op grond waarvan mensen ingedeeld werden in superieure en inferieure categorieën; hij ontkende de toen wijdverbreide religieus gesanctioneerde apartheid van mensen. Daarnaast was hij uitgesproken tegenstander van geweld jegens dieren.

Tallose boeddhistische leraren die de Boeddha volgden, eeuwen na hem, zetten hun religieuze overtuigingen in voor een sociaal betere wereld en voor een beter klimaat. Daarin trokken zij hand in hand op met leiders en leraren van andere theistische en non-theistische tradities. Het nastreven van een betere, veiliger, mooiere wereld was vaak gestoeld op idealen. En om deze idealen in de praktijk te verwezenlijken bleken moed, doorzettingsvermogen en integriteit noodzakelijk, maar ook nederigheid en opofferingsgezindheid (2020, Pluijter). Soms werden zij door hun sociaal activisme gemarginaliseerd, verguisd of gedood. Wie kent niet de tallose Vietnamese monniken die protesteerden tegen de gruwelijkheden in de Vietnamoorlog.

‘We moeten onze manier van denken en kijken veranderen. We moeten ons realiseren dat de aarde niet alleen onze omgeving is. De aarde is niet iets buiten ons. Terwijl je ademt met aandacht en nadenkt over je lichaam, realiseer je je dat je de aarde bent. Je realiseert je dat jouw bewustzijn ook het bewustzijn van de aarde is. Kijk om je heen - wat je ziet is niet je omgeving - jij bent het.’

Thich Nhat Hanh

Sociaal en dharmisch engagement

Maatschappelijke betrokkenheid betekent niet alleen dat je als individu andere individuen helpt, maar het betekent ook dat er manieren gevonden moeten worden om problematische economische en politieke structuren aan te pakken die medeveroorzakers zijn van de ecocrisis en van sociale rechtvaardigheidskwesties waarmee we tegenwoordig worden geconfronteerd: Deze geëngageerde 'vorm' van Boeddhisme wordt onder andere door David Loy uitgewerkt. Dit is de basis van het boeddhisme. Vanuit boeddhistisch perspectief is duurzaamheid van het allergrootste belang uit respect voor alle levende wezens. Concreet zien we dat bijvoorbeeld terug bij de *sesshins* van Zen, waarbij tijdens *sesshins* gekozen wordt voor soberheid. Sesshin is een Japans woord dat - vrij vertaald - hart en geest samenbrengen betekent. Een sesshin is een stilteweek waarbij naast (loop) meditatie ook teisho's (lezingen) worden verzorgd. Er wordt vegetarisch gegeten; er wordt zo min mogelijk afval gemaakt. We stimuleren mensen om een middenweg te zoeken in hun verlangens en hun afkeer om dingen te willen hebben en te kopen. Ook stimuleren we mensen om bewuste keuzes te maken ten aanzien van het klimaat en duurzaamheid. Proberen niet te hechten aan materie en kiezen voor duurzame goederen in plaats van ieder seizoen een nieuwe garderobe uit te zoeken. Mediteren is op zichzelf al een hele duurzame activiteit, in de tijd dat je mediteert consumeer je niets!

Zoals bij de *sesshins* de beoefening zowel ethisch als duurzaam is, is dat ook met het samen uitvoeren van activiteiten ten behoeve van het milieu. Zo scheidt het samen planten van bomen verbinding en verbondenheid. Verbondenheid onderling en met de aarde. Overigens, bij het planten van bomen komt ook het beoefenen van niet-gehechtheid om de hoek kijken, want je plant immers jouw boom. Echter, in breder perspectief is het niet 'jouw boom'; we planten bomen voor het collectief, voor de wereld, als reactie op hoe we eeuwenlang met de aarde zijn omgegaan.

Op een dag hield Boeddha een bloem op voor een menigte van 1250 monniken en nonnen. Lange tijd zei hij niets. Het was heel stil. Iedereen leek hard na te denken om te proberen de betekenis van dit gebaar te begrijpen. Opeens begon Boeddha te glimlachen. Hij glimlachte omdat er iemand uit de menigte naar hem en naar de bloem glimlachte. Het was een monnik die Mahakashyapa heette. Hij was de enige die glimlachte en Boeddha glimlachte terug en zei: "ik heb een schat aan inzicht en die heb ik overgedragen aan Mahakashyapa."

Binnen alle boeddhistische bewegingen, inclusief de tradities waarbij beide auteurs zijn aangesloten, namelijk Zen.nl en Triratna, maken wij ons zorgen over de klimaat- en ecologische crises. Wij willen er in ons handelen verantwoordelijkheid in nemen, sterk ingebed in onze visie en ons gedachtegoed. We zijn ons maar al te pijnlijk bewust van de kernleer van de Boeddha dat acties gevolgen hebben. De steeds snellere vernietiging van ecosystemen in de natuurlijke wereld veroorzaakt

door hebzucht, haat en onwetendheid, veroorzaakt onnoemelijk veel lijden van allerlei soorten wezens.

We ervaren het als een hartsverlangen om een manier van leven te beoefenen die gebaseerd is op stilte, eenvoud en tevredenheid en handelen, om lijden te verlichten waar we kunnen. En in een groter perspectief, om bij te dragen aan het vergroten van het bewustzijn van de benarde toestand van de planeet. Dat hartsverlangen ontstaat door beoefening op het boeddhistische pad. De gecompromitteerde morele complexiteit en problematiek waar we ons als mensen in bevinden, doet tegelijkertijd een appèl op het beste morele houvast wat we hebben om uit deze benardheid te komen. De huidige existentiële situatie die we samenvatten met het risico van ecologische ineenstorting, brengt ons als houvast bij de belangrijkste twee benaderingen in het boeddhisme die tezamen en in evenwicht tot realisatie gebracht worden: wijsheid en mededogen. Actie rond de ecologische situatie is vaak geworteld in mentale toestanden van angst, woede, schuld en afschuw. Maar dat is niet altijd zo, en dat hoeft ook niet.

De boeddhistische klimaatactie onderscheidt zich van ‘gewone’ klimaatactie door de extra aandacht voor onze eigen mentale geesteshouding. Je zou kunnen zeggen: de kunst van het *‘mindfully facing climate change’*. We nemen afstand van het oude verhaal en onze wensdroom dat een harmonieuze wereld mogelijk is zonder lijden, alsof het paradijs terug zou kunnen komen waar het leven in al haar samenhang goed is. Het is de oefening om de utopie los te laten ‘dat het allemaal weer goed komt’. En er is de oefening om te leren zien voorbij zowel hoop (*it’s gonna be okay*) als wanhoop (*it’s too late*). We komen in actie zonder gehechtheid aan het resultaat. Het zijn de positieve intenties en positieve emoties die ons handelen sturen. Denk hierbij aan vriendelijkheid, compassie, vreugde, gelijkmoedigheid en dankbaarheid. Het is een houding die ook *‘burning with love, in a world you can’t fix’* genoemd wordt. Bij de boeddhistische klimaathouding is er zelfs een streven van loslaten van een ‘ik’ die het klimaat aan het redden is.

Het inzicht van intrinsieke verbondenheid met de wereld om ons heen, leidt bij veel boeddhisten tot een sterke betrokkenheid met het welzijn van de aarde. En dit komt op allerlei manieren tot uiting: van mindful tuinieren tot klimaatactie. De Redactie van BodhiTV gaf op 28 april 2022 een bloemlezing van Bodhi’s beste artikelen over de relatie tussen mens en natuur.

Zie: <https://bodhitv.nl/mens-natuur-relatie-groeien-en-bloeien-in-het-boeddhisme/>

Het aspect van mededogen is levendig in onze boeddhistische tradities. Als er compassievolle acties zijn die we kunnen ondernemen - waarom zouden we dan niet? Bijvoorbeeld, ter bescherming van het prachtige groen van Amelisweerd bij Utrecht, kun je ook ‘als boeddhist’ een boom bezetten, zodat deze niet gekapt wordt voor de uitbreiding van de snelweg A27. Vreedzaam en compassievol actievoeren

voor alle levende wezens op aarde. Ook het aspect van wijsheid kan een belangrijke bijdrage leveren aan elk ecologisch activisme. Het geeft een gevoel van ruimte en perspectief, vertrouwen in de Dharma voorbij ruimte en tijd, en niet-angst. En een groter bewustzijn van de ecologische crisis zou aanzienlijk kunnen bijdragen aan onze wijsheids-beoefening - aan onze directe realisaties van het inzien van vergankelijkheid en het inzien dat acties consequenties hebben (conditionaliteit).

Visie en zes kernbegrippen in het boeddhisme gekoppeld aan ecologie

We noemen zes kernbegrippen in het boeddhisme die rechtstreeks van invloed zijn op ons mensbeeld, wie we (menen te) zijn en hoe we streven om ons met aandacht en bewustheid te verbinden met het leven. Hoe we niet anders kunnen dan ook aandacht te hebben voor het welbevinden van anderen, evenals voor de schone lucht, schone grond en de zeeën, ook voor ‘goede voorouders’ willen zijn voor onze kinderen en kleinkinderen, tot zoals we wel eens zeggen, zeven generaties na ons.

1. De centrale plaats van de geest: het menselijk welzijn is niet afhankelijk van consumptie en het nastreven van plezier. Ware betekenis en voldoening komen van binnenuit.
2. Medeleven: we hechten waarde aan welzijn voor al het leven, omwille van zichzelf. De natuurlijke wereld heeft intrinsieke waarde; het leven is nergens voor.
3. Conditionaliteit: we accepteren dat acties consequenties hebben. Op praktisch niveau zijn we afhankelijk van de omstandigheden in de wereld; op het niveau van verschijnselen delen we in de zienswijze dat de aard van alle dingen leeg is. Er is geen onafhankelijk bestaan, alles is vergankelijk en zolang we ons vastklampen uiteindelijk onbevredigend. Dat tot in diepste van je wezen doorgronden is wijsheid. Dit geeft ons een diepe verwantschap met al het leven, of het nu bewust is of niet.
4. Liefdevolle vriendelijkheid, ‘metta’ genoemd in de Oudindiase taal Pali, is inclusief: het is niet beperkt tot mensen of zelfs tot een bewust leven. In de manier waarop metta in onze gemeenschap onderwezen wordt, nemen we afstand van de antropocentrische visie dat menselijk welzijn ertoe doet boven alle andere overwegingen.
5. Tevredenheid: het boeddhisme plaatst het ware geluk buiten het consumentisme. We kunnen leren dat door minder te nemen ons welbevinden toeneemt
6. Vaardige communicatie: we kunnen een vriendelijke en medelevende stem toevoegen aan het milieudebat en het klimaatgesprek, vrij van polarisatie en vrij van verwijten. We kunnen het in ieder geval proberen!

Een onderwerp dat komende jaren verder ontwikkeld kan worden is hoe inzichten uit de klimaatpsychologie en de boeddhistische psychologie zich tot elkaar verhouden. Ons onvermogen om de onbevredigdheid van het leven onder ogen

te zien (omdat we meer of anders willen dat het is) evenals ons onvermogen om klimaatverandering onder ogen te zien, nodigt uit tot verdieping en het boeddhisme reikt daar waardevolle hulpmiddelen voor aan. We noemen daarbij als eerste Joanna Macy (2020). Het werk van haar en het werk van klimaatpsycholoog en psychotherapeut Rosemary Randall over *climate journeys*, hoe rouw en verlies door te werken en hoe dat ons kan transformeren en tot inzicht kan brengen, zijn welkome uitnodigingen voor verder (ervaringsgericht) onderzoek. Zij geven ons hulpmiddelen om te luisteren naar ons morele kompas en om deze te volgen als reactie op lijden van welke aard dan ook - of het nu gaat om het milieu, armoede of discriminatie.

Vanuit het boeddhisme is actieve participatie in het debat en de acties t.b.v. duurzaamheid

Boeddhisme is zoals we noemden, vanaf haar ontstaan geworteld in en gebaseerd op wat we nu noemen, duurzaamheid. Vanuit die oorsprong is sociaal activisme en deelname in de klimaatbeweging volstrekt natuurlijk. Thich Nhat Hanh die in Vietnam als 16-jarige tot monnik werd gewijd, wist al snel een vorm van geëngageerd boeddhisme te ontwikkelen dat direct kon inspelen op de behoeften van de samenleving. Hij zei: 'Ik ben een voortzetting, zoals de regen een voortzetting is van de wolk.' Hij betrok de natuur volledig in zijn boeddhistische zen-praktijk omdat wij natuur zijn. Niet enerzijds de mens en anderzijds de natuur, maar wij zijn natuur. Non-dualiteit.

Boeddhisme brengt een andere definitie van 'zelf', van 'ik'. Ons pad nodigt ons uit om onze egocentrische, egoïstische en zelfs onze antropocentrische levenshouding te heroverwegen. Hoogmoed kan kalmeren! Zelfs onze identiteit als bezorgde klimaatactivist kunnen we, als we daaraan hechten, heroverwegen. We zien dat het diepere begrip 'zelf' in het boeddhisme filosofisch en praktisch geherdefinieerd wordt. De mens staat niet op zich. Zoals dit in de *Hart Sutra* werd aangegeven, één van de leerredes van de Boeddhha is: wij zijn allemaal met elkaar verbonden. 'Wij' betekent ook alle levende wezens om ons heen. Iedere actie geeft weer een reactie. Het is daarmee niet uit schuldgevoel of besef van zonde, maar wel vanuit oprechte spijt dat we een bekentenis, een confessie, kunnen doen over ons tekortschieten. Dat is boeiend: het boeddhisme nodigt uit tot een persoonlijke spijtbetuiging en biedt daarbij handvatten voor een fundamentele en positieve, dankbare herziening van onze relatie met *'the web of life'*.

An Apology, vertaald met: Een Verontschuldiging

We leven in een eeuw van Verontschuldigen.

Hier volgt een verontschuldiging,

Wezenlijker dan welke andere ook die tegenwoordig wordt gemaakt.

De mensheid dient zich diep te verontschuldigen
Aan de vogels, omdat we de lucht waar ze door vliegen vervuild hebben
Aan de aap en de tijger, omdat we de wouden waarin ze leven verwoest hebben
Aan het hert en de bizon, bijna uitgestorven omdat we ze genadeloos uitroeien
Aan de rivieren en beken, omdat we ze vergiftigen met chemicaliën
Aan de aarde zelf, omdat we haar met grijppgrage handen beroven van haar zilver en goud
Aan de oceaan, omdat we de grootste van haar kinderen, de walvis, afslachten voor wetenschappelijke doeleinden
Aan de bergtoppen, omdat we hun maagdelijke sneeuw bezoedelen met ons afval
Aan de maan, omdat we ongevraagd haar heilige ruimte zijn binnengedrongen
Aan de sterren, omdat we hun schittering verduisteren met de rook van onze fabrieken en steden
Aan de zon, omdat we niet met dankbaarheid erkennen dat we afhankelijk zijn van zijn overvloedigheid
Aan de werkelijk grote Mannen en Vrouwen uit het verleden, omdat we hun herinnering niet respecteren zoals het hoort en omdat we niet in hun voetstappen treden.

Sangharakshita, juli 2009

In het boeddhisme is de visie op de natuur fundamenteel anders dan wat er in het afgelopen millennia - vooral in het Westen – qua ideologie gepredikt werd en wat leidde tot de kapitalistische en neoliberale erfenis waar we thans de naweeën van ervaren. Parallel aan het ontstaan van de boeddhistische visie op het wezen van de (N)natuur zien we dat ook vanuit andere religies sinds het 'Axiale tijdperk' dat compassie centraal staat in de relatie tussen mens en alle andere levende wezens. Het omvangrijke werk van Karen Armstrong heeft ons hierin veel inzicht gegeven. En om bij de Nederlandse geschiedenis te blijven: weeuwen na het ontstaan van het boeddhisme zouden de woorden God en Natuur ook voor Spinoza hetzelfde betekenen. Bij het woord Natuur, en het woord 'God', gaat het volgens Spinoza immers niet alleen maar om de natuur van bloemen, bijen en andere biodiversiteit. Het gaat om: 'de harmonie van alles wat bestaat.' Nog later, in 1929, schreef Albert Einstein aan een vriend: 'Ik geloof in de God van Spinoza, die zich openbaart in de harmonie van alles wat bestaat, niet in een God die zich bekommert om het lot en het doen en laten van de mensheid.' (Lorentz Instituut, Universiteit Leiden)

Dus meer dan 2500 jaar na de Boeddha, en meer recentelijk Spinoza en Albert Einstein, ontmoeten Oost en West elkaar als het gaat om religie, ethiek en ecologie. Arne Naess, ecologisch filosoof avant la lettre uit Noorwegen, kwam afgelopen decennia vanuit dit gedachtegoed op het diepere begrip 'diepe ecologie' (2009,

Naess). Dat begrip is sterk gegrondvest in het boeddhisme.

Nog recentelijker brengt Joanna Macy (2020), expert in de algemene systeemtheorie, deep ecology, en boeddhisme haar visie op ecologie en ethiek duidelijk onder woorden, bijvoorbeeld in haar boek *Actieve Hoop*. Naast 'deep ecology' introduceert zij het begrip 'deep time'. Vanuit het boeddhisme kunnen we ons uitstekend tot deze beide begrippen verhouden.

Joanna Macy noemt daarbij dat dankbaarheid de noodzakelijke basis is van waaruit we ons kunnen verhouden tot de chaos en de onzekerheid zoals die zich in onze tijd aandienen – denk daarbij vooral aan klimaatverandering. Zij ziet dankbaarheid als vertrekpunt bij het ontwikkelen van een meer duurzame en op harmonie gebaseerde samenleving. Zij noemt dat een '*life-sustainable society*', in het Nederlands vertaald met een 'levensondersteunende samenleving'.

Samengevat, boeddhisme en wetenschap, boeddhisme en klimaatwetenschap, hebben veel overeenkomstig, er is veel verbinding en er is veel uitwisseling, zowel filosofisch, conceptueel, wetenschappelijk als praktisch.

Thich Nhat Hanh

De wolk die in dit vel papier drijft

'Als je dichter bent, dan zie je duidelijk dat er een wolk drijft in dit vel papier. Zonder wolk is er geen regen; zonder regen kunnen de bomen niet groeien; en zonder bomen kunnen we geen papier maken. De wolk is nodig voor het bestaan van het papier. Als de wolk er niet is, kan dit vel papier er ook niet zijn... Als we nog dieper in dit papier kijken, kunnen we er zonneshijn in zien. Als de zon er niet zou zijn, kan het bos niet groeien... En zo weten we dat er ook zonneshijn in dit vel papier is. Als we nog langer kijken, kunnen we de houthakker zien die de boom velde en hem naar de fabriek bracht waar hij omgevormd werd tot papier. En we zien de tarwe. We weten dat de houthakker niet kan leven zonder zijn dagelijks brood. Daarom is de tarwe die zijn brood werd eveneens in dit vel papier. En ook zijn vader en zijn moeder zijn in dit papier... Als we nog dieper kijken, zien we dat we er ook zelf in zijn. Dat is niet zo moeilijk in te zien: wanneer we naar een vel papier kijken, wordt het vel een deel van onze waarneming... We kunnen dus zeggen dat alles hier is, in en met dit vel papier. Er is niets aan te wijzen wat niet hier is – tijd, ruimte, de aarde, de regen, de mineralen in de bodem, de zon, de wolk, de rivier, de warmte... Dit vel papier bestaat omdat al het andere bestaat.'

David Loy verklaart actieve participatie op een interessante manier. Als boeddhist beoefen je dagelijks je levenshouding die gestoeld is op liefde en compassie voor alle levende wezens. Uit liefde en mededogen voor alle levende wezens sta je óp voor duurzaamheid en zet je in voor het klimaat. Als levend wezen ben je dit verplicht.

Boeddhisme in Nederland

Hoeveel mensen zijn er boeddhistisch in Nederland?

In Nederland is het boeddhisme een minderheidsreligie. Een schatting uit 2004 gaf aan dat van de Nederlandse bevolking ongeveer 170.000 mensen zich identificeerden als boeddhistisch, dat was toen ongeveer 1% van de totale bevolking. Nu, bijna 18 jaar later, voelt volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau ruim 4 procent van de Nederlanders van 17 jaar en ouder zich het meest verwant met het boeddhisme: dat is ruim 500.000 Nederlanders. Van hen noemen zo'n 55.000 personen zich boeddhist, blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (dagblad Trouw, 12 feb. 2021).

Het boeddhisme is groeiende in Nederland en de vraagstukken van deze tijd sluiten naadloos aan bij het volgen van het achtvoudig pad. Er is een directe aansluiting bij vraagstukken van deze tijd. Duurzaam ondernemen, meedoen aan energietransitie, minder kilometers met de auto – of geen auto, vegetarisch eten, enz. is allemaal belangrijk maar niet genoeg. Boeddhisme daagt uit tot een extra reflectie. Volgens ons is een eenzijdige wereldoriëntatie, *down to earth* activisme, niet genoeg. Het andere uiterste, namelijk een eenzijdige wereldverzakende (transcendentale) oriëntatie waar het boeddhisme regelmatig mee geassocieerd wordt, is ook niet voldoende. Het boeddhisme is noch wereldgericht noch verlichtings-gericht en ziet deze richtingen niet als tegenstellingen. Wij zien juist in de verbinding van beiden de uitkomst. In de verbinden worden uitersten voorkómen. Zeker kunnen we bereid zijn om de valkuilen van een stroming met een wat eenzijdige oriëntatie, van welke oriëntatie dan ook, onderkennen.

Concrete acties en activiteiten vanuit het boeddhisme ten behoeve van duurzaamheid, plannen en ambities

Veel boeddhistische organisaties, in Nederland, zijn internationaal verbonden. Zo bestaat bijvoorbeeld de Europese boeddhistische unie. <https://boeddhisme.nl/organisatie/europese-boeddhistische-unie/>

Op de website staat als begintekst: '*Amplifying the Voice of Buddhism for the benefit of all sentient beings*'. Uit hun activiteiten en projecten blijkt dat er op verschillende gebieden wordt samengewerkt, behalve ten aanzien van de vraagstukken van de ecologische situatie in de wereld, ook op het gebied van diversiteit en inclusie.

Triratna is als boeddhistische beweging actief in Nederland en betrokken bij klimaat- en duurzaamheidsvraagstukken. Zij doet dit ook vanuit haar internationale, wereldwijde inbedding. Zo is er de *Triratna earth sangha*, dat is een wereldwijd netwerk die inspiratie en praktische activi-

teiten faciliteert met betrekking tot ecologie en de *dharma*. Vanuit Nederland is er samenwerking met enkele kloosterprojecten in Indiase deelstaten Maharastra en Bihar, waarop of nabij de kloostergebouwen en retraitecentra, voedselbossen ontwikkeld worden, met behulp van onder andere Nederlandse en Vlaamse expertise.

Binnen het zenboeddhisme is hierin een versnelling gekomen door het oprichten van de stichting Meer Bomen Planten (MBP) (meerbomenplanten.nl). De doelstelling van deze stichting is om zoveel mogelijk bomen te planten om meer rust en stilte te creëren. Daarnaast motiveren we onze sangha's om ook bomen te planten in hun eigen buurt en omgeving. Inmiddels zijn er al 5 sangha's actief met het planten van bomen en andere sangha's staan te popelen om te starten. Samen bomen planten draagt ook bij aan saamhorigheid en duurzame relaties. De stichting MBP heeft meer grond nodig om bomen te planten. Ook hier werkt MBP met verschillende organisaties zoals landgoed Den Treek in Leusden. Voor de tweede keer zal er een hectare op dit landgoed worden aangewend om nieuwe bomen te planten.

Bij de nieuwbouw van het Boeddhistische retraitecentrum *Metta Vihara* zijn er tien jaar geleden hoge duurzaamheidseisen gesteld. Met de voorbereiding, bij het ontwerp, bij de bouw en bij de keuzes van installaties is met vooruitziende blik rekening gehouden met de wens tot een minimale ecologische voetafdruk. Om dit te bereiken maakt *Metta Vihara* gebruik van aardwarmte en is het gehele centrum en het naastgelegen woonhuis vrijwel gasloos. *Metta Vihara* geeft een netto elektriciteitsopbrengst aan het elektriciteitsnet vanwege de vele zonnecellen op het dak. Uiteraard verzorgen zij de tuin op een zo ecologisch mogelijke wijze. Duurzaamheid is voor *Metta Vihara* een vanzelfsprekendheid. (Zie: <https://mettavihara.nl/duurzaamheid/>)

Het platform 30 NOW (www.30now.nl) is een 'boeddhistisch geluid' opgezet als samenwerkingsverband van De Boeddhistische Blik, KRO-NCRV, Bodhi, Maitreya Instituut (uitgeverij Maitreya) en 30NOW. Elk kwartaal creëren we aanbod op basis van een gezamenlijk thema. Met het platform willen we het boeddhistische geluid sterker laten doorklinken in het publieke debat. Dat doen we met dagelijks live meditaties, verdiepingsreeksen, live cursussen, interviews en boekpresentaties. Dit aanbod wordt gedaan door ervaren begeleiders vanuit verschillende stromingen.

Het toepassen van meditatie in de wereld om ons heen wordt 'geëngageerd boeddhisme' genoemd. Vanuit compassie wil het boeddhisme bijdragen aan het verminderen van het lijden in de wereld. We willen ons niet afwenden of terugtrekken in ons eigen domein, maar betrokken zijn bij

het welzijn van alle levende wezens. Als voorbeeld, elk jaar wordt één maand, de maand juni, thematisch ingevuld met activiteiten die gericht zijn op duurzaamheid. Internationaal en in Nederland is juni de ‘*buddhist action month*’.

Meditaties en gebed hebben ook hun uitwerking! Bij zen.nl zijn er wekelijks meditatieavonden waarbij meditatie gericht is op vrede en een minder gewelddadig leven, medemenselijkheid en op de wens dat lijden verlicht mag worden voor alle levende wezens. En ook om inzicht in onszelf te krijgen. Waarom doe ik de dingen zoals ik ze doe? Wordt mijn handelen gedreven door begeerte en hebzucht? We vragen ons af of onze handelingen heilzaam zijn.

Ieder moment opnieuw kunnen we de keuze voor duurzaamheid en een betere wereld maken. Gevoed door studie, (zelf)onderzoek, bijdragen aan bewustwording, en het doen van retraites of *sesshins*. Op die manier dragen we bij aan activisme zodat deze gevoed wordt met de principes van *non-violence*, geweldloze weerbaarheid. ‘*Taking action*’, zoals het bij de EBU, de Europese Boeddhistische Unie, ook wel wordt genoemd. We volgen daarmee de Boeddha die zeer actief was en rondreisde om mensen te inspireren en aan te moedigen om alle levende wezens lief te hebben. Ook anno 2022 worden we ieder moment tijdens onze meditaties en in ons dagelijks leven weer aangemoedigd het juiste te kiezen en het juiste te doen.

Visie op de samenwerking tussen de levensbeschouwelijke tradities

Er is een werkgroep *ecologisch samenleven* binnen de Boeddhistische Unie Nederland (BUN). Hierin zijn mensen vanuit diverse tradities die zijn aangesloten bij de BUN, vertegenwoordigd. De leden van deze werkgroep maken zich grote zorgen over het klimaat en duurzaamheid. Ze beseffen zich ten diepste dat je de problemen niet alleen kunt oplossen, maar dat daar samenwerking en verbondenheid voor nodig is. De kracht van samenwerking, maar ook de kracht van verschillende perspectieven, bindt ons en geeft ons inspiratie, moed en vastberadenheid om verder te gaan.

De methodiek van Stichting KlimaatGesprekken willen we hier uitlichten. Als je bezorgd bent over klimaatverandering en je wilt graag een bijdrage leveren aan de oplossing, hoe doe je dat? Je kunt dan meedoen aan de workshopreeks KlimaatGesprekken! In zes workshops van twee uur ga je op een positieve en praktische manier samen met gelijkgestemden aan de slag. Je leert over je persoonlijke voetafdruk en gaat aan de slag om die te verkleinen. En je leert over je handafdruk; hoe je kunt bijdragen aan de systeemverandering die nodig is. Bijvoorbeeld door op je werk met het onderwerp klimaatverandering aan de slag te gaan, door politiek actief te worden of door het gesprek aan te gaan met mensen in je omgeving; je vrienden, familie, burens.

Met anderen het klimaatgesprek voeren draagt bij aan het bereiken van het zogenaamde *social tipping point*. Dat is het kantelpunt waarbij de kopgroep van klimaatbewuste burgers zo groot is geworden, dat klimaatvriendelijke keuzes normaal worden en maatschappelijke veranderingen in een stroomversnelling terechtkomen. Tijdens de workshops leer je hoe je zo'n klimaatgesprek op een effectieve manier voert: zonder te moraliseren, schuld of angst aan te praten en door aan te sluiten bij wat de ander belangrijk vindt.

De workshops zijn praktisch, ongedwongen en écht leuk. Een klimaatcoach begeleidt het proces en geeft praktische tips. Daarbij is er ook aandacht voor de psychologie van klimaatverandering. Waarom is veranderen lastig, hoe maak je het jezelf makkelijker? Maar ook, hoe ga je om met pijnlijke emoties die je soms tegenkomt bij jezelf en anderen.

Je kunt zelf ook klimaatcoach worden. Niet om met het vingertje naar anderen te wijzen, maar om mensen, en ook jezelf, bewust te maken van de impact die je kunt hebben op de bronnen van de aarde. Hoe kun je andere, heilzamere keuzes maken ten behoeve van alle levende wezens?

In 2015 werd in *Metta Vihara* een retraiteweek annex studieweek georganiseerd op het gebied van religie en ecologie. Naast het rapport van het Massachusetts Institute of Technology (MIT) dat al in 1972 aan de Club van Rome werd gepresenteerd ('Grenzen aan de Groei'), kwamen in de retraiteweek diverse recente economische en ecologische studies op tafel, evenals de belangrijke encycliek van Paus Franciscus, 'de zorg voor ons gemeenschappelijke huis, Laudatio Si'. We voelen ons vanuit het boeddhisme overigens ook thuis bij de visie van Paus Franciscus als hij zich uitspreekt voor een ruimhartig migratiebeleid en ageert tegen de uitwassen van het kapitalisme en neoliberale economische denken.

Diverse boeddhistisch tradities participeren in de internationale en interreligieuze samenkomsten van *#SacredPeopleSacredEarth*. Ook in Nederland werd op 11 maart 2021 vanuit een Boeddhistisch initiatief een interreligieuze meditatie en internationale samenkomst verzorgd. Mensen van verschillende religies, van over de hele wereld, ook vanuit 'Boeddhistisch Nederland', kwamen samen voor de grootste op geloof gebaseerde wereldwijde actiedag ooit, om alarm te slaan voor klimaatrechtvaardigheid. We weten dat we het ons niet kunnen veroorloven om te wachten tot regeringen en financiële instellingen als eerste actie ondernemen om de klimaatcrisis het hoofd te bieden. De aarde en alle mensen zijn heilig en lopen gevaar. Trots zijn wij daarom als boeddhisten, om deel uit te maken van *@GreenFaithWorld's #SacredPeopleSacredEarth*, en we deden graag mee aan de bovengenoemde wereldwijde actiedag in 2021. We zien dat mensen van verschillende religies in opstand komen om de klimaatnoodsituatie het hoofd te bieden!

De mondiale noodsituatie op het gebied van klimaat vereist een wereldwijde, multireligieuze reactie. Daar staan boeddhisten voor open. Mensen van verschillende religies komen op een gedurfde nieuwe manier samen om te werken aan klimaatrechtvaardigheid. Op allerlei manieren komen we in kleine, op afstand staande groepen of virtueel samen om onze gedeelde morele kracht te activeren.

Visie op de samenwerking tussen de milieuorganisaties en onze boeddhistische traditie

Voor samenwerking binnen en buiten onze traditie staan wij altijd open. We zijn met elkaar verbonden; we zijn geen individuen op zich en ook tradities zijn geen zelfstandige, afgebakende 'entiteiten'. Waar we kunnen samenwerken voor een betere wereld en een duurzamere ecologie, daar willen we een bijdrage aan leveren. Dat gebeurt dus ook in de praktijk en op grote schaal.

Voorbeelden van samenwerking tussen de milieuorganisaties en onze boeddhistische traditie:

Samenwerking vanuit stichting Meer Bomen Planten met landgoed Den Treek, samenwerking met de verschillende *sangha's*, die aangesloten zijn bij zen.nl verspreid over Nederland. Samenwerking met medewerkers van een vliegtuigmaatschappij die in een spagaat zitten wat hun werk betreft en de ecologische voetafdruk die zij maken. Ook samenwerking met verschillende gemeenten om grond te beplanten met bomen om de gemeente groener te maken.

Metta Vihara is in overleg met natuurbeschermingsorganisaties in Zeeland. We gaan onder andere uilenkasten ophangen, in overleg met een lokale uilenbeschermingsorganisatie.

Boeddhistisch Centrum Haaglanden is actief op het gebied van klimaatgesprekken. Zowel in Den Haag als daarbuiten wordt expertise gedeeld. Zie eerder het stukje over klimaatgesprekken.

Bob *Dhammapītika* Pluijter heeft op verzoek van de Uitgever Haystack in Zaltbommel bijgedragen aan de vertaling van de internationale Klimaatatmanak die in het Nederlands is verschenen in verschenen in juni 2022.

Samenwerking: in beleid, in ontmoeting, letterlijk met de handen uit de mouwen bomen planten, met de pen en de blog.

De bijdrage aan de realisatie van de milieudoelen

Meer bomen planten, meer grond vergaren door sponsors en donaties. Bedrijven en organisaties die meer met winst bezig zijn dan met het klimaat, bewust maken dat hun handel niet goed is voor het klimaat. We ambiëren om commerciële, grote bedrijven te laten veranderen in groene bedrijven, zodat er geen *green washing* plaatsvindt maar echt een duurzame verandering. We willen vastberaden onze weg volgen, daarin mensen inspireren en meenemen in onze ambities.

De vraag welk leven op aarde in de toekomst mogelijk is, ligt vermoedelijk, zo ervaren wij dat, niet in handen van ‘God’, maar in de wijze waarop wij als mensen onze vooruitgang inrichten en hoe wij een levensondersteunende samenleving opbouwen en versterken. Aangezien doorgaan op de huidige weg, *business as usual*, geen optie (meer) is, evenmin als het laten gebeuren van extinctie (uitsterven) van apocalyptische omvang, is de enige optie een meervoudige (systeem)verandering, een grote ommekeer. Deze ommekeer is nodig en is ook al gaande. Boeddhisme engageert zich expliciet met de Sustainable Development Goals.

Maatschappelijke betrokkenheid betekent in het boeddhisme niet alleen als individuen andere individuen helpen, maar ook manieren vinden om de problematische economische en politieke structuren aan te pakken als deze medeveroorzaker zijn van ecologische destructie en van sociale rechtvaardigheidskwesties.

Het avontuur aangaan en de verantwoordelijkheid nemen, de opdracht aanvaarden is als een actieve weg van een krijger. Daarin zijn drie dimensies te onderscheiden: de dimensie van actiegericht handelen, de dimensie van systeemverandering en de dimensie van bewustzijnsverandering (2020, Joanna Macy). De bijdrage aan de realisatie van de milieudoelen vanuit het boeddhisme ligt in alle drie de dimensies, met specifieke meerwaarde in de derde.

In de grote veranderingen die in onze samenleving nodig zijn, hebben we acties nodig om te beschermen wat waardevol is en om de ongekend grote schade die veroorzaakt wordt door hoe we als mensen leven tegen te houden of af te remmen. Het is een legitiem doel om datgene wat nog rest van onze natuurlijke levensondersteunende systemen te beschermen en te redden wat er te redden valt aan onze biodiversiteit, de zuivere lucht, het zuivere water, de bossen en vruchtbare grond. Dat is de eerste dimensie. Campagnes, rechtszaken, boycotts, petitieën en directe acties zijn belangrijk als ondersteuning van alle grote veranderingen die teweeggebracht worden. In de geschiedenis bleek steeds dat vooruitgang niet alleen, of beter geformuleerd: meestal niet, vanuit de overheid kwam, of vanuit de *captains of industry* of de machtigen der aarde. Voor vooruitgang – denk aan de afschaffing van de slavernij, de afschaffing van kinderarbeid, de hervorming van het onderwijs, de komst van het vrouwenkiesrecht, de val van De Muur – bleken dappere acties nodig, inclusief burgerlijke ongehoorzaamheid om het tij te keren. Idealisme en activisme waren nodig en droegen bij aan het goede. Zie het voorbeeld van sociaal activisme in

Vietnam, ook van de boeddhistische monniken, die soms hun leven offerden als onderdeel van het verzet. Vanuit wat we noemen ‘boeddhistisch klimaatactivisme’ ontwikkelen we net als mede activisten moed en vastberadenheid om tot actie over te gaan. Dat is zeker nodig. We hopen ons innerlijk verzekerd bij te dragen, niet door boosheid en haatgevoelens, maar door de ervaring van dankbaarheid en mededogen. Dat is de toegevoegde waarde die boeddhisme inbrengt bij activisme. Onder andere Joanna Macy, en de door haar opgeleide teams, hebben daar in de afgelopen decennia wereldwijd duizenden trainingen in aangeboden.

Maar alleen met activisme wordt de ommekeer niet bereikt. Activisme alleen is niet voldoende, en bovendien is het vaak heel vermoeiend, zo niet uitputtend, eenzaam en helaas niet altijd succesvol. De tweede gelijktijdige dimensie is daarom het bijdragen aan fundamentele verandering van lokale en mondiale systemen en processen. Wat zijn de levende systemen die ons gemeenschappelijke leven beheersen, wat is de manier waarop dingen gebeuren? Welke systemen en processen dienen ‘om te gaan’, en hoe zou dat kunnen plaatsvinden? Denk bijvoorbeeld ook aan het invoeren van nieuwe systemen voor de betaling van eerlijke prijzen (*true pricing*), het veranderen van politieke processen van besluitvorming, en verandering van wet- en regelgeving op internationaal en nationaal niveau en het waarborgen van nakomen hiervan. Denk ook aan het bij wet afschaffen van apartheid, zoals in Zuid-Afrika gebeurde, en – actueel – het ontwikkelen van het juridisch erkende begrip ecocide in het internationaal strafrecht. Dit zijn grote en onmisbare complexe systeemveranderingen, die plaatsvinden met visie, moed en vastberadenheid, naast of gesteund door hoop, moreel bewustzijn en activisme. Zie hiervoor onder andere het boek *Actieve Hoop* van Joanna Macy.

De derde dimensie gaat over onszelf beter verstaan, wie we zijn en hoe we ons verhouden tot onze omgeving en de natuur. Parallel aan het handelen uit de eerste en tweede dimensie is een bewustzijnsverschuiving noodzakelijk zodat wij als mensen op een nieuwe manier leren begrijpen hoe we ongewijzigd op een doodlopende weg uitkomen, en hoe we – positief – anders kunnen gaan denken over onszelf. Hierbij kan het boeddhisme een grote bijdrage leveren.

Bewustzijnsverschuiving gaat over het elkaar ontmoeten op waarden. Je zou kunnen zeggen dat het gaat over het verschuiven van algemene morele waarden, uit de oudheid, naar morele waarden die nu belangrijk voor ons zijn, in de mondiale situatie waarin we ons nu bevinden. Hierbij valt onmiskenbaar op dat overal in de wereld het besef toeneemt dat relationele ethiek een belangrijk nieuw ankerpunt wordt. In het vacuüm dat het einde van de neoliberale samenleving ons nalaat, komt ruimte voor nieuwe verhalen en voor nieuwe positieve ideeën en utopieën. We ontdekken, of herinneren ons, een nieuwe collectieve identiteit die ons mensen niet afzondert van het andere leven of ons permitteert erboven te staan met het recht ander leven te misbruiken. We maken deel uit van de aarde, zoals veel inheemse tradities ons al generaties lang geleerd hebben. Het bewustzijn van een diepere eenheid die ons verbindt en die eenheid waarderen, dat is de kern van veel spirituele tradities. En

hoe boeiend: inzichten uit de moderne wetenschap en de klimaatwetenschap wijst in dezelfde richting. We leven in een tijd waarin een nieuw inzicht in de werkelijkheid naar boven komt, en waarin zowel spirituele als wetenschappelijke ontdekkingen een bijdrage leveren aan onszelf begrijpen als intiem verweven met onze wereld. Dat begrijpen en daar de samenleving op inrichten, afscheid nemend van oude verhalen en kijkend naar nieuwe verhalen over onze intrinsieke relationaliteit, dat is de richting van onze duurzame vooruitgang om te ontdekken en te leren in de eenentwintigste eeuw (2022, Pluijter). Het avontuur dat voor ons ligt, is complex, veelzijdig, samenhangend, en kent verschillende actoren en bijdragen. Er is ruimte voor zowel zachte, stille actie als meer lawaai.

We leven in een tijd waarin het levende lichaam van onze aarde wordt aangevallen en waarin de aanvaller geen aliens van buitenaf zijn, maar onze eigen industriële groeisamenleving. Wat ons helpt om de chaos onder ogen te zien, is de wetenschap dat ieder van ons iets belangrijks te bieden heeft, dat ieder een bijdrage te leveren heeft. Het boeddhisme helpt ons om onze hectische geest tot rust te brengen en een bewustzijnsverschuiving te bieden die ons hart opent naar een groter landschap. We kunnen ons gezonder verbinden met de *mindshift* die nodig en gaande is. Zo is het vermogen om dankbaar te zijn en om dankbaarheid te tonen als een geschenk dat ons verbindt met empathie en persoonlijke kracht. Het helpt ons om vollediger aanwezig te zijn voor elkaar en voor onze wereld. En om onze beste rol te spelen.

Ons duurzaam leven heeft te maken met wat we doen en hoe we handelen: sommige van onze beslissingen kunnen grote individuele en collectieve inspanningen vergen. Ook in het boeddhisme worden we gestimuleerd om onze stem te laten horen in protest tegen dit of dat, tegen het misbruik van de sociale en natuurlijke wereld.

Duurzaam leven gaat ook over de verkenning van hoe je het gevoel voor schoonheid, esthetiek, met positieve opmerkzaamheid, met bewustzijn gedragen door vriendelijkheid en eerbied, kunt blijven ontwikkelen. Deze ontwikkeling brengt ons tot een dieper inzicht in onze onderlinge verbondenheid. Dit werken aan dieper inzicht, transformatief, wordt in het boeddhisme ook wel een 'Tantrische Guru' genoemd. De vraagstukken met betrekking tot ecologie brengen ons bij uitdagingen die ons menszijn, ons mensbeeld, onze identiteit, wie wij denken of menen te zijn, te diepste doen kantelen.

Wij hebben geen pasklare oplossingen voor anderen. We zijn wel bereid om samen te wandelen. Om samen het pad te bewandelen dat ons mooiere mensen maakt met een diepere verbinding met onze leefomgeving met alle levende wezens.

Samenvattend

De uitbundige groei sinds de industriële revolutie komt voort uit een vooruitgangsstreven dat zijn weerga niet kent. Deze groei heeft ons, met al zijn

uitbundigheid, tegelijkertijd in een bijzonder gewelddadig en kwetsbaar proces gebracht. Het lijkt ongeremd. We leven als een koekoeksjong op aarde en we weten dat we ons eigen nest zwaar aan het overbelasten en aan het uitputten zijn. Dat brengt ons bij grote vragen. Kunnen we voort met het nastreven van alsmaar meer vooruitgang? Kunnen we noodzakelijke grenzen aan de groei negeren? Welk tijdstip dient gekeerd te worden en hoe? Langzaam begint het besef door te dringen dat we in een nieuw tijdperk zijn aangekomen waarin de invloed van de mens overal op aarde aanwezig is, het antropoceen. In dit nieuwe tijdperk is niet alleen sprake van vooruitgang, maar ook van verlies.

Het dominante mensbeeld en de ideologie waar we ons vertrouwd mee weten, hebben geresulteerd in een ongekend materialistische, nemende wereld. Tegelijkertijd hebben we onszelf in een verwarrend en gewelddadig doolhof gebracht en staan we voor grote morele complexe vragen. De oplossingsroutes blijken ook ongekend lastig. Alleen meer technologie zal ons daarbij niet helpen omdat deze technologie voortkomt uit hetzelfde denken dat de problemen veroorzaakt. De vragen zijn immens: is er vooruitgang of, beter, iets anders dan vooruitgang mogelijk zonder overbelasting en uitputting van de aarde? Is er vooruitgang of, beter, iets anders dan vooruitgang mogelijk, wetend dat schone lucht, water en aarde niet onbeperkt tot onze beschikking staan? Hoe zou dit alternatief voor vooruitgang 'gericht' kunnen worden? Hoe ziet ons kompas eruit in het antropoceen en hoe kunnen wij bijdragen aan de ontwikkeling van dat nieuwe kompas?

Vanuit het boeddhisme weten we dat niets onveranderlijk is. En de veranderingen die we heden ten dage meemaken en op ons af zien komen, zijn groot. Ook Oxford-historicus Philipp Blom wijst er op dat in de geschiedenis uitwijst er nu iets unieks aan de hand is. Nooit eerder had de mensheid de middelen om zichzelf en een groot deel van het andere leven uit te roeien.

Staat de mensheid voor een omwenteling zoals we de laatste 3.000 jaar niet hebben gezien? Wat we weten, uit de wetenschap, uit het boeddhisme en uit onze ervaring, niets staat op zichzelf of alleen. Of het nou om psychisch welzijn gaat, of florierende ecosystemen, of een goede fysieke gezondheid, het blijkt allemaal te draaien om verbindingen en relaties in plaats van hokjes en individuele elementen (2022, NRC Podcast Future Affairs).

Volgens transitiehoogleraar Jan Rotmans is het cruciaal om te leren omgaan met de angst die grote veranderingen meebrengen. "Je moet de chaos van de komende jaren kunnen omarmen om er goed doorheen te komen. Het wordt een onrustige tijd waarin heel veel oude instituties, oude zekerheden op de helling gaan. (...) Maar dat geeft ook allerlei nieuwe mogelijkheden – voorbij de angst voor verandering komen, proberen te zien wat straks juist wél kan, wat het oplevert. Niet alleen met je hoofd, ook met je hart. Voelen wat je graag zou willen, en je verbeeldingskracht benutten. (...) Voorbij de angst komen en onze verbeeldingskracht aanspreken: dat lijkt mij nou een prima levensles voor deze tijd, toch?" (2021, Rotmans)

‘The ultimate reason for meditating is to transform ourselves in order to be better able to transform the world.’ Matthieu Ricard (The art of meditation 2010)

Auteurs:

Anya Wiersma is naast fulltime zenleraar, natuurcoach en gids Shinrin yoku. Daarnaast is zij voorzitter van de stichting Meer Bomen Planten, bestuurslid van de BUN (Boeddhistische Unie Nederland) en extern vertrouwenspersoon voor ongewenste omgangsvormen en integriteit.

Bob Dhammapitika Pluijter is HBO docent aan de Hogeschool Utrecht, oud-bestuurder en thans consultant voor bestuur en toezicht in de zorg. Hij is tevens voorzitter van het retraitecentrum Metta Vihara in Zeeland.

Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel. Het komt met dank van de auteurs, mede tot stand met bijdrage van Femke Merkx, senior klimaatcoach bij Stichting KlimaatGesprekken en docent/begeleider bij Boeddhistisch Centrum Haaglanden.

Geraadpleegde literatuur

- Armstrong, Karen (2022). De heilige natuur, Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen. Querido Facto
- Batchelor, Stephen (2019), Terug naar de Boeddha
- Blom, Philipp (2017). Wat op het spel staat. De Bezige Bij
- Blom, Philipp (2020). Het grote wereldtoneel. De Bezige Bij
- Boeddhistische Unie Nederland (BUN), zie website <https://boeddhisme.nl/>
- Dhammaketu, Dh. (2012). Boeddha Nu. Asoka
- Dhammaketu, Dh. (2019). Homo sapiens in boeddhistisch perspectief. Asoka
- Franciscus, Paus (2015). Laudato Si', Geprezen zijt Gij!, Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis, Encycliek, Vertaling Bisschoppenconferentie van België
- Godin, Seth (2022). De klimaatatmanak (The Carbon Almanac). Uitgeverij Haystack
- Groeien en bloeien in het boeddhisme, BodhiTV, 28 april 2022, <https://bodhitv.nl/mens-natuur-relatie-groeien-en-bloeien-in-het-boeddhisme/>
- Habitoa, R.L.F. (2007). 'Environment or earth sangha: Buddhist perspectives on our global ecological wellbeing', Contemporary Buddhism 8 (2): 131-147
<https://www.klimaatgesprekken.nl>
- Loy, D.R. (2018). Ecodharma. Buddhist Teachings for the Ecological Crisis. Wisdom Publications
- Macy, J. en Chris Johnstone (2020, 2e druk). Actieve hoop. Waerbeke Metta Vihara retraitecentrum, zie www.mettavihara.nl
- Næss, A., in memoriam door Jan van Boeckel, Oikos 48, 1/2009
- NRC Podcast 21 mei 2022 (serie Future Affairs)
- Pluijter, B. (2020). Verlangend vuur. Inspirerende verhalen over de oorsprong en betekenis van idealisme. Dialoog

Pluijter, B. (2022). De herontdekking van dankbaarheid. Dialoog
Ricard, Mathieu, quote, zie <https://libquotes.com/matthieu-ricard/quote/lby4j9j>,
geraadpleegd op 16 december 2022
Rotmans, J. (2021), Omarm de Chaos. De Geus
Shantigarbha, (2022). The burning house. Windhorse publications.
Schouten, M. (2001). De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst. KNNV
Bibliografie | 155
Schouten, M. (2019). Spiegel van de natuur. Het natuurbeeld in cultuurhistorisch
perspectief, KNNV
Silva, de Lily. (2005). The Buddhist Attitude Towards Nature
Schumann, Hans Wolfgang (2009). De Historische Boeddha. Asoka
Thich Nath Than (2021). Zen and the Art of Saving the Planet. Harperone
Thich Nath Than (1994). Iedere stap is vrede. Vbk Media
Tucker, E. (1997). Buddhism and ecology. Harvard University Press
Lorentz Instituut, Universiteit Leiden, zie [https://www.lorentz.leidenuniv.nl/
history/Einsteins_poem/Spinoza.html](https://www.lorentz.leidenuniv.nl/history/Einsteins_poem/Spinoza.html), geraadpleegd op 16 december 2022

5. Een gemeenschap van heiligen? Duurzaamheid uit christelijk en kerkelijk perspectief

*Christiaan Hogenhuis, Marjolein Tiemens-
Hulscher en Frans Verkleij*

Samenvatting

Duurzaamheid behoort tot het hart van het christelijk geloof. Christenen zijn geroepen om voor de schepping te zorgen; een oproep die voortvloeit uit hun liefde voor God, de Schepper. Om te zorgen voor zijn schepping is het nodig duurzaam te leven. De verbondenheid van duurzaamheid en christelijk geloof geeft christenen de kracht om voor de schepping te zorgen. Die verbondenheid brengt ook hoop. Vanuit die hoop zetten christenen zich in voor het behoud van de voorwaarden voor het leven. Want de aarde is een geschenk. Wie duurzaam leeft, zet geloof om in daden. Het geloof van christenen wordt zichtbaar in hun relaties met de wereld om hen heen, in h oe zij in gezamenlijkheid zorg willen dragen voor de schepping. In kerken kan dit vorm en richting krijgen, ook in samenwerking met andere mensen van goede wil. Want het werken aan duurzaamheid kan alleen in gezamenlijkheid.

Duurzaamheid als levensbeschouwelijk vraagstuk

Hebben christendom, geloof, theologie en kerken eigenlijk iets van doen met klimaat en duurzaamheid? Die vraag kunnen we volmondig met ‘ja’ beantwoorden: Ja, duurzaamheid behoort tot het hart van het christelijk geloof. Christenen zijn geroepen om zorg te dragen voor de schepping, waar zij zelf ook deel van uitmaken. Duurzaamheid is daarom niet alleen een zaak van natuur en milieu. Het is evenmin alleen een kwestie van natuurwetenschap, techniek, economie of politiek. In de kern is duurzaamheid een sociaal-ethische en levensbeschouwelijk vraagstuk.

De encycliek *Laudato si’*, die paus Franciscus in 2015 publiceerde, benadrukt dit. Hierin verbindt de paus de vernietiging van natuur en milieu naadloos met armoede en ongelijkheid en neemt hij enige afstand van het antropocentrisme. Hij spreekt over de noodzaak van ecologische bekering en integrale ecologie, waarin wetenschap, technologie, economie, politiek, cultuur en natuur op elkaar zijn afgestemd.

Duurzaamheid gaat dus over de kwaliteit van de samenleving  en de natuur. Nu zijn de natuur en de samenleving voortdurend in beweging, onder invloed van natuurlijke processen  en menselijk handelen. Duurzaamheid is daarmee geen

statische, natuurwetenschappelijk of economisch vaststelbare grootheid, maar gaat over doelen, betekenissen en waarden, en dus over ethiek en politiek. Zelfs voor het beschermen van milieu en natuur moeten we eerst weten wát we willen beschermen, en in hoeverre. Het bepalen daarvan houdt onvermijdelijk waardeoordelen in. Dat doen we niet puur voor onszelf, maar ook voor toekomstige generaties en voor de aarde zelf. Omgekeerd geeft juist dát ons eigen leven waarde, betekenis en zin, en onze identiteit inhoud.

Maar de waarden van toekomstige generaties kennen we niet, waardoor het maken van duurzaamheidskeuzes moeilijk is. Wat we wel kunnen, is ons afvragen wat wij van waarde vinden en om díe reden zouden willen overdragen aan volgende generaties. Omdat wij willen dat zij er - net als wij - plezier, betekenis en zin aan kunnen beleven. Zij zijn immers net zo belangrijk als wij. Dát is het centrale punt van duurzaamheid. En daarmee is duurzaamheid een sociaal-ethische en levensbeschouwelijke kwestie.

Bij duurzaamheid gaat het dus om de toekomst, een goede toekomst, zowel voor mensen als voor de natuur en de aarde als geheel. Christenen hebben echter lang gedacht dat het in de Bijbel en de daarin beloofde toekomst alleen om mensen draait. Maar nadere lezing heeft geleerd dat het in de Bijbel helemaal niet alleen om mensen draait. God is betrokken op heel de schepping. Het verbond dat God na de zondvloed aanbiedt, is een verbond met de hele aarde, niet alleen met mensen .

Het Bijbelse verhaal: een verbond met heel de aarde

Het Bijbelse verhaal van de schepping vertelt hoe alle schepselen, inclusief de mens, met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk zijn. In het Bijbelboek Genesis lezen we dat God de mens schiep, nadat Hij de zon en de maan, de aarde en de planten en dieren geschapen had. De mens kwam in een al geschapen, voorgegeven wereld. Hij had daarin zijn plek en was afhankelijk van de andere schepselen. De zon gaf licht en verwarmde hem; er was water, er was voedsel. God gaf de mens de opdracht de aarde te beheren, in het besef dat ‘van de Heer de aarde is en al wat daar leeft’ (Psalm 24:1).

Als een refrein lezen we in dat eerste scheppingsverhaal, Genesis 1, dat de wereld goed is. De hele natuur, de lucht, het water, de planten en dieren, zijn goed. Alle schepselen verwijzen naar God. Dat heeft consequenties voor onze houding tegenover de ons omringende planten en dieren. Als schepselen van God hebben zij een eigen waarde, die de mens dient te respecteren.

De hele schepping is zo een lofzang op God (Psalm 136:1-9, Psalm 148). De rijkdom van de natuur, de onvoorstelbare diversiteit aan planten en dieren, de wetmatigheden die ten grondslag liggen aan het leven op aarde – zij getuigen alle van Gods grootsheid, goedheid en wijsheid.

God heeft niet alleen alles geschapen, Hij blijft verbonden met zijn schepping. God bemint al zijn schepselen (Psalm 145:9). Ook al misdraagt de mens zich zodanig dat God besluit tot de zondvloed, Hij behoudt de rechtschapen Noach en diens familie, alsook vertegenwoordigers van alle dieren. God sluit een verbond met alle levende wezens en met de hele aarde, gesymboliseerd in de regenboog (Genesis 9).

Dit is een morgen

Dit is een morgen als ooit de eerste,
zingende vogels geven hem door.
Dank voor het zingen, dank voor de morgen,
beide ontspringen, nieuw aan het woord.

Dauw op de aarde, zonlicht van boven,
vochtige gaarde, geurig als toen.
Dank voor gewassen, grassen en bomen,
al wie hier wandelt, ziet: het is goed.

Dag van mijn leven, licht voor mijn ogen,
licht dat ooit speelde waar Eden lag.
Dank elke morgen Gods nieuwe schepping,
dank opgetogen Gods nieuwe dag.

Tekst: Eleanor Farjeon - 'Morning has broken'

Vertaling: Andries Govaart

*Lied op een Keltische volksmelodie, bekend geworden
door de vertolking ervan door Cat Stevens*

De plaats en rol van de mens in de schepping

Maar als de hele schepping een lofzang is op God, heeft de mens daar dan geen speciale positie in? Wordt de mens in het scheppingsverhaal niet neergezet als kroon op de schepping? Zo wordt het vaak gelezen. Er is echter veel voor te zeggen dat het geheel van het eerste scheppingsverhaal zoals dat in Genesis 1:1-2:4 beschreven wordt, niet de mens maar de sabbat presenteert als de kroon op de schepping. Het is aan de mens de sabbat, de dag van rust, te eerbiedigen. De sabbat geldt niet alleen voor de mens, ook de (landbouw)huisdieren en het land - en daarmee de gewassen - vallen onder de sabbatsordening. De sabbat verbindt God met zijn volk, en verbindt op aarde mens, land, plant en dier.

In het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2:4b-25) worden de schepping en de plaats en de rol van de mens daarin verder ingekleurd. De passage blikt kort terug op het voorgaande gedeelte en laat zien hoe de mens vanaf de schepping bestemd is om in een goede en vertrouwelijke relatie met God, de aardbodem, medemensen,

dieren en planten, in de ‘tuin van Eden’ (de wereld) te leven. Een tuin om te beheren en te bewerken.

Maar dan wordt een wezenlijk probleem genoemd: ‘De HEER God zei: Het is niet goed dat de mens alleen is.’ (Genesis 2:18). Om het leven ‘goed’ te laten zijn heeft de mens een ‘helper’ nodig, een ‘ezer’ in het Hebreeuws: een term waaraan geen enkele notie van ondergeschiktheid ontleend kan worden. Het gaat bij deze ‘ezer’ om een volkomen gelijkwaardige tegenhanger. Het zoeken van de helper beheerst het vervolg van de tekst, waarin de mens de andere schepselen bij hun naam roept – dat wil zeggen ze een plaats geeft in de schepping. Hij vindt de gelijkwaardige helper echter niet. Vervolgens wordt de vrouw uit de mens zelf genomen. En zó, in deze tweezijdigheid, wordt de mens man en vrouw.

De uitroep ‘eindelijk een gelijke aan mij’ is tegelijk een maatstaf voor alle menselijke verhoudingen. De medemens als gelijkwaardige partner en tegenhanger zien, is kenmerkend voor het wonen in de ‘hof van Eden’, precies zoals dat ook voor het beloofde land geldt. Op deze wijze, in gelijkwaardigheid, tweezijdigheid en gemeenschap, is de mens Gods evenbeeld (Genesis 1:26). Het is ook in deze gezamenlijkheid dat de mens opgeroepen wordt zich verbonden te weten met de gehele schepping en zorg te dragen voor al het leven, om te bouwen aan het koninkrijk van God. Als lot- en bondgenoot van en in de schepping.

Kijk naar de lelies in het veld

Ook in het Nieuwe (tweede) Testament is de schepping nadrukkelijk een afspiegeling van en verwijzing naar het goddelijke. Jezus gebruikt vaak beelden uit de natuur als Hij uitlegt waar het koninkrijk van God voor staat. ‘Kijk naar de vogels in de lucht: ze zaaien niet en oogsten niet en vullen geen voorraadschuren; het is jullie hemelse Vader die ze voedt. (...) Kijk eens naar de lelies, kijk hoe ze groeien in het veld. Ze werken niet en weven niet. Ik zeg jullie: zelfs Salomo ging in al zijn luister niet gekleed als een van hen’ (Matteüs 6:26, 28a-29; vgl. Lucas 12:24-27).

Vaak onthouden christenen alleen dat Jezus hun meer zorg belooft, niet dat de God die Hij verkondigt de vogels en de bloemen actief en liefdevol doet bestaan. Maar het is in zijn schepping dat God ons zijn belangeloze liefde toont. Aan ons wordt gevraagd daarop te antwoorden met liefde voor alle schepselen en scheppingen die - zoals Franciscus van Assisi dichtte - allemaal onze zusters en broeders zijn.

Zonnelied van Franciscus van Assisi

Allerhoogste, almachtige, goede Heer,
van U zijn de lof, de roem, de eer en alle zegen.
U alleen, Allerhoogste, komen zij toe
en geen mens is waardig uw naam te noemen.

Wees geprezen, mijn Heer met al uw schepselen,
vooral door mijnheer broeder zon,
die de dag is en door wie Gij ons verlicht.
En hij is mooi en straalt met grote pracht;
van U, Allerhoogste, draagt hij het teken.

Wees geprezen, mijn Heer, door zuster maan en de sterren.
Aan de hemel hebt Gij ze gevormd, helder en kostbaar en mooi.

Wees geprezen, mijn Heer, door broeder wind
en door de lucht, bewolkt of helder, en ieder jaargetijde,
door wie Gij het leven van uw schepselen onderhoudt.

Wees geprezen, mijn Heer, door zuster water,
die heel nuttig is en nederig, kostbaar en kuis.

Wees geprezen, mijn Heer, door broeder vuur,
door wie Gij voor ons de nacht verlicht;
en hij is mooi en vrolijk, stoer en sterk.

Wees geprezen, mijn Heer, door onze zuster, moeder aarde,
die ons voedt en leidt,
en allerlei vruchten voortbrengt, bonte bloemen en planten.

Wees geprezen, mijn Heer, door wie omwille van uw liefde
vergiffenis schenken, en ziekte en verdrukking dragen.

Gelukkig wie dat dragen in vrede,
want door U, Allerhoogste, worden zij gekroond.

Wees geprezen, mijn Heer, door onze zuster de lichamelijke dood,
die geen levend mens kan ontvluchten.

Wee hen die in doodzonde sterven;
gelukkig wie zij in uw allerheiligste wil vindt,
want de tweede dood zal hun geen kwaad doen.

Prijs en zegen mijn Heer,
en dank en dien Hem in grote nederigheid.

Franciscus schreef dit gebed aan het einde van zijn leven, vermoedelijk in de lente van het jaar 1225, toen hij op zijn ziekbed lag in San Damiano

Zo wordt van christenen gevraagd het evenbeeld van God te zijn: ‘Wees dus volmaakt, zoals jullie hemelse Vader volmaakt is’, zegt Jezus (Matteüs 5:48). Jezus heeft deze goddelijke volmaaktheid belichaamd in menselijke vorm. Deze komt neer op bewonderende aandacht voor wat klein is en gemakkelijk over het hoofd kan worden gezien; belangeloze zorg voor wat zwak is en gauw beschadigd raakt of gedood kan worden; blijde dankbaarheid voor wat om niet ontvangen wordt, en als uitdrukking daarvan het bieden van herbergzaamheid aan wie dat nodig heeft - mensen en andere schepselen.

De natuur komt in de evangeliën ook naar voren als beeld van Gods vrijgevigheid. In het Johannesevangelie identificeert Jezus zich zelfs met de natuur, wanneer hij over zichzelf en zijn betekenis spreekt. Hij vergelijkt zijn eigen sterven met het sterven van een graankorrel in de aarde om vrucht voort te brengen (Johannes 12:24). En hij noemt zichzelf een wijnstok waarvan zijn leerlingen de uitgegroeide vertakkingen zijn (Johannes 15:1-8).

Hoop ontvangen dankzij de schepping

De Bijbelse blik op de natuur is er een van verwondering en bewondering. Toch verschijnt de natuur niet alleen als idyllisch en ondubbelzinnig, evenmin als de mensengemeenschap. Ranken van de wijnstok blijven soms onvruchtbaar en moeten dan worden verwijderd. Zelfs als zij wel vrucht dragen, moeten zij worden gesnoeid om nog meer vrucht te dragen (Johannes 15:2). Het graan, grondstof voor voedsel, kan vermengd zijn met onkruid (Matteüs 13:24-30). Goed zaad verdroogt soms door de zon of wordt, als het toch ontkiemt, verstikt door distels (Matteüs 13:7).

Desondanks spoort Jezus er niet toe aan de samenleving met geweld in het gareel te dwingen. Steeds weer maant Hij zijn volgelingen te vergeven, niet te oordelen en hun vijanden lief te hebben - zonder naïviteit. Hij zegt tegen zijn leerlingen: ‘Ik zend jullie als schapen onder de wolven. Wees dus scherpzinnig als een slang, maar behoud de onschuld van een duif’ (Matteüs 10:16; vgl. Lucas 10:3). Evenmin pleit Hij ervoor dieren en planten te onderwerpen. Waar moderne mensen in de natuur vaak meedogenloze onverschilligheid zien, daar openbaart zich volgens Jezus juist in de natuur de barmhartigheid van God, die de zon doet opgaan voor goeden en kwaden en het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen (Matteüs 5:45). In deze barmhartigheid redt de natuur ons.

In een gelovig verstaan betekent duurzaamheid niet alleen dat wij als mensen onszelf en de rest van de schepping hoop op toekomst te geven hebben, maar ook dat wij die hoop steeds opnieuw dankzij de schepping ontvangen. Naar wij geloven zal God uiteindelijk alles nieuw maken - hemel en aarde (Openbaring 21:1-5).

Tegelijkertijd wordt in hetzelfde Bijbelboek Openbaring aangekondigd dat degenen die de aarde aan het vernietigen zijn, zelf ooit vernietigd zullen worden. Dit zet de

zaak op scherp. De levensvatbaarheid van al het aardse leven, inclusief de mens en de menselijke samenleving, is in het geding. Dat kan ons angst inboezemen. Angst kan verlamvend werken, of ons aanzetten tot wanhopige, krampachtige inspanningen.

Het is echter hoop die vrees doet verdampen en ons voor doemdenken behoedt. Gelovig aansluiten bij het verhaal van de komst van Gods koninkrijk, geeft onze hoop richting. Deze visie op de toekomst sluit passiviteit uit, maar ook activistisch fanatisme. Het besef dat we geroepen zijn om gezamenlijk van Godswege mee te doen in de beweging naar het koninkrijk, geeft ons handelen eeuwigheidswaarde. Ja, lijden en dood zijn aanwezig en de apostel Paulus spreekt niet voor niets van de schepping die - inclusief de mensheid - zucht en lijdt in barensweeën. Maar dit beeld van een schepping die baart, suggereert ook dat die situatie niet definitief is. De schepping zal verlost worden 'uit de slavernij van de vergankelijkheid' (Romeinen 8: 21). Dus ook vanuit het perspectief van de eindtijd zijn wij bond- en lotgenoten in Gods Schepping.

Al onze daden die vrede en gerechtigheid bevorderen, groot én klein, zijn onmisbare bouwstenen van Gods koninkrijk. Maar tegelijkertijd zijn wij niet degenen die de komst van het koninkrijk kunnen bewerkstelligen. Zoals Israël door zijn volstrekt eigen leefwijze andere volken naar God moest toetrekken, zo worden christenen uitgezonden om in Gods naam de wereld te laten zien hoe we recht kunnen maken wat krom is en helen wat gebroken is.

De aarde als gave

Misschien is het meest in het oog springende verschil tussen het Bijbelse en het moderne wereldbeeld het besef dat de aarde een gave is. Dit is wat 'schepping' betekent: niet dat de aarde er ooit niet was en door God is gemaakt, maar dat zij met alles wat zij omvat nog altijd bestaat en daarmee als het ware steeds opnieuw gegeven wordt, dankzij Gods goedheid.

Het gaat niet om een geschenk waar degenen die het ontvangen vervolgens mee mogen doen wat zij willen. Het is ook niet zo dat de aarde ons mensen in bewaring is gegeven om er een tijdje op te passen, zoals het beeld dat wij 'rentmeesters van Gods schepping' zouden zijn, kan suggereren. Als deel van Gods schepping ontvangen wij het leven van God. Steeds weer, altijd door.

Maar is de aarde zoals wij haar aantreffen dan niet een plaats van schaarste en moeite, van dreiging en geweld? Volgens de Bijbel wordt de mens inderdaad uit de tuin van Eden verdreven en de akkergrond vervloekt: 'Zwoegen zul je om ervan te eten, je hele leven lang. Dorens en distels zullen er groeien, toch moet je van zijn gewassen leven' (Genesis 3:17-18). Ook op andere plekken wordt verhaald van natuurrampen en tekorten. Zo wordt ook het volk Israël op zijn tocht door de

woestijn bedreigd door honger en dorst, waarvan het echter op wonderbaarlijke wijze wordt gered. Die wonderbaarlijke redding lijkt de essentie te verbeelden van wat het betekent als mensen zich kunnen voeden en laven: Hoe hard daarvoor misschien ook gewerkt is - wat we ontvangen is óók altijd een geschenk.

De wereld en wat er leeft en uit voortkomt, is volgens de Bijbelse visie dus een gave. Maar niet alleen aan de mens: Alles en iedereen is en wordt aan elkaar gegeven.

Een belangrijke opdracht die daarbij telkens weer klinkt, is onze naaste lief te hebben als onszelf, zoals we ook God moeten liefhebben met heel ons hart, heel onze ziel en heel ons verstand (Matteüs 22: 37-39). Je naaste liefhebben is op veel manieren te verstaan en in te vullen. Zoals aandacht hebben voor elkaar, zorg dragen voor elkaar en de ander werkelijk zien. Maar wie is eigenlijk onze naaste? Hoe breed moeten we die opdracht verstaan?

Jezus vertelt de parabel van de barmhartige Samaritaan om te laten zien dat de naaste een verrassende andere kan zijn: iemand van wie je het niet verwacht. Maar wat betekent dit gebod onze naaste lief te hebben in relatie tot duurzaamheid?

De natuur als onze naaste

Door het hele evangelie heen zien we dat Jezus vooral de zorg voor armen en zij die kwetsbaar zijn benadrukt. Meestal zijn het mensen uit deze groep die wonen in gebieden die het meest te lijden hebben van de gevolgen van ecologische crises en klimaatverandering. Want ons moderne, westerse consumptiepatroon leidt tot uitbuiting, ontbossing, overbevissing, uitputting, vervuiling, verlies van biodiversiteit en klimaatverandering. Een duurzame levensstijl die minder verspillend en vervuilend is, is daarmee niets meer of minder dan een manier om onze naasten lief te hebben. Het gaat daarbij om christelijke waarden als rechtvaardigheid en solidariteit; om eerlijk delen.

Zouden we dat niet ook kunnen betrekken op de natuur? Hoe zou de wereld eruitzien als we al onze medeschepselen, en zelfs de bergen en rivieren, zouden ervaren als onze naasten? Als we ons werkelijk met hen verbonden zouden voelen? Franciscus van Assisi zingt in zijn Zonnelied (zie kader) over zuster aarde, maan en water, over broeder zon, wind en vuur. Hiermee laat hij zien dat heel het universum een grote broeder- en zusterschap is, waarin alles aan elkaar verwant en met elkaar verbonden is. Ons lichaam wordt gevormd door de elementen van de aarde. We ademen dezelfde lucht en drinken hetzelfde water als de planten en de dieren.

We hebben zo vaak de neiging de natuur als object te zien. En met dingen kun je immers doen wat je wilt... Hoe anders wordt het als we de natuur en al haar schepselen zien als subjecten, met wie we een relatie hebben, als een naaste. De

catechismus van de Rooms-Katholieke Kerk leert dat alle schepselen bestaan in relatie tot elkaar en daarmee afhankelijk zijn van elkaar. Tegelijk heeft elk schepsel zijn eigen goedheid en volmaaktheid. De verschillende schepselen weerspiegelen ieder op hun eigen wijze én in hun samenhang de oneindige wijsheid van God. Daarom zijn wij geroepen tot een liefdevolle, zorgzame omgang met de natuur.

Minder is meer

De christelijke traditie staat een eenvoudig en sober leven voor, waarin de wijze les ‘minder is meer’ een belangrijk perspectief biedt. Onze huidige economie is gebaseerd op de aanname dat een hoog niveau van materiële consumptie leidt tot een vreugdevol en gelukkig leven. Dit blijkt een misvatting te zijn. Enerzijds is het overmatig consumeren en het daarmee samenhangende egocentrisme een belangrijke oorzaak van de ecologische crisis. Anderzijds zijn rijke mensen lang niet altijd gelukkig. Bevrediging door toename van rijkdom of goederen heeft een beperkte levensduur; er treedt gewenning op. Het verlangen naar meer blijft, wat kan leiden tot burn-outs, depressies, overgewicht en – paradoxaal genoeg – ondervoeding, armoede, ongelijkheid en conflict.

In zijn encycliek *Laudato Si'* spreekt paus Franciscus over de aarde als ons gemeenschappelijk huis. De ecologie, wat letterlijk betekent ‘de leer van het huis’, leert dat in dat huis - in de levende en niet-levende natuur - alles met elkaar verbonden is. Deze ecologie nodigt uit tot een contemplatieve levensstijl die in staat is een diepe vreugde te kennen zonder door consumptie geobsedeerd te zijn. Het gaat om openstaan voor verwondering, om de kunst te genieten van kleine dingen, om dankbaarheid voor wat het leven te bieden heeft, zonder ons te hechten aan wat we hebben of krampachtig te streven naar wat we niet hebben.

Kerken als broedplaatsen van een nieuwe geest

Kerken kunnen hierin een belangrijke rol spelen. In de loop der eeuwen hebben zij een belangrijk aandeel gehad in de opbouw van een bepaalde cultuur of levenswijze. Ze maakten deel uit van de samenleving en oefenden daarop invloed uit. Dat is nog steeds het geval.

Op persoonlijk niveau kan een kerkgemeenschap bij uitstek een plek zijn waar geleerd kan worden dat het naleven van deugden als soberheid, tevredenheid, dankbaarheid en nederigheid bevrijdend kan werken en het leven meer diepgang kan geven. Kerken kunnen plekken zijn waar mensen veiligheid en zekerheid vinden en creëren, niet door op te potten, maar door werkelijk te delen. Een plek waar ruimte is voor persoonlijke groei, voor werkelijke aandacht voor de ander, waar ontdekt wordt dat onze eigenwaarde geen statussymbolen, geld of goed nodig heeft. Sterker nog: dat het verlangen naar rijkdom ons vervreemdt van ons eigen

hart en van God. God kan alleen in ons werken als wij Hem toelaten. In een hart dat vol is van begeerte naar macht en geld is geen plek voor God, of elkaar, of de natuur.

Gebed voor de aarde

Almachtige God,
u bent aanwezig,
in heel het universum
en in de kleinste van uw schepselen.
Teder omarmt u alles wat bestaat.

Stort de kracht van uw liefde in ons uit,
zodat wij leven en schoonheid beschermen.
Vervul ons met vrede,
zodat wij als broers en zussen leven
en niemand kwaad doen.

God van de armen,
help ons te herstellen
wat op deze aarde in de steek gelaten en vergeten is,
maar wat in uw ogen zo kostbaar is.

Genees ons,
zodat wij de wereld beschermen
en niet uitbuiten,
zodat wij schoonheid zaaien
en niet vervuiling en vernietiging.

Raak de harten aan
van hen die enkel winst zoeken
ten koste van de armen en de aarde.
Leer ons de waarde van elk ding te zien,
zodat wij vol verwondering tot bezinning komen
en gaan inzien dat wij,
op onze weg naar uw oneindig licht,
diepgaand verbonden zijn met alle schepselen.

Dank dat u elke dag met ons bent.
En bemoedig ons in onze strijd
voor rechtvaardigheid, liefde en vrede.

Gebed uit Laudato Si', vertaald door Jos Douma

Daarnaast kunnen kerken, op lokaal en bovenlokaal niveau, een bijdrage leveren aan bewustwording en mentaliteitsverandering, ook maatschappelijk, cultureel,

economisch en politiek. Dat kan ook samengaan met het laten klinken van een kritisch, profetisch tegengeluid.

In materiële zin kunnen kerken ook werken aan verandering. Ze hebben en onderhouden dikwijls gebouwen, hebben medewerkers en werknemers in dienst, beheren geld en beleggingen. Ze organiseren bijeenkomsten waarvoor mensen moeten reizen. Ze gebruiken energie en materialen. Door zich daarvan bewust te worden, kunnen ze positieve verandering bewerken. Tal van initiatieven getuigen daarvan.

Gelukkig is hiervoor in de afgelopen decennia toenemende aandacht ontstaan. Zo is vanaf de oprichting van de Raad van Kerken in Nederland in 1968 in verschillende groepen en commissies aan deze vragen en thema's gewerkt. Dit werk kreeg een grote impuls door het Conciliair Proces dat de Wereldraad van Kerken in 1983 startte en dat gericht was op vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping. En zeer recent, tijdens de elfde assemblee van de Wereldraad van Kerken, die in september 2022 plaatsvond in het Duitse Karlsruhe, waren de klimaatcrisis en klimaatgerechtigheid centrale thema's. Hiertoe aangespoord door een jonge generatie, spraken vertegenwoordigers van 352 kerken zich gezamenlijk uit om zich in te zetten voor een duurzame toekomst voor ieder op deze aarde, als onderdeel van de mondiale 'pelgrimage van gerechtigheid, verzoening en vrede'. Want naarmate de klimaatcrisis verergert, zo stelt de slotverklaring, neemt ook het lijden van arme en gemarginaliseerde mensen toe.

Een gemeenschap van heiligen?

De inzet voor duurzaamheid is geen 'project' dat we met de juiste strategie en inzet van middelen, goed gecoördineerd en centraal aangestuurd, tot een succes kunnen maken. Het is een complexe zaak, waarin alles met alles verweven is. Milieuproblemen zijn niet los verkrijgbaar of oplosbaar, omdat in de natuur alles met elkaar verbonden is. Die onoverzienbare complexiteit maakt dat onze kennis van natuur en milieu altijd onvolledig en onzeker blijft. Tegelijk weten we inmiddels dat duurzaamheid uiteindelijk betrekking heeft op shalom: vrede tussen alle schepselen. En die omvat de vrede tussen mensen en hun welzijn.

Duurzaamheid impliceert een florerende samenleving en houdt verband met politiek, economie en bestuur. Het gaat over armoede, ongelijkheid en migratie. Over zinvol werk, goed onderwijs, waardige zorg, enzovoort. Al deze zaken raken elkaar, versterken of verstoren elkaar. Dit is niet 'zomaar' ingewikkeld, maar laat zich principieel niet vanuit één punt overzien en aansturen. Duurzaamheid vereist daarom een beweging waarin iedereen steeds weer probeert te ontdekken wat geboden is en wat hij of zij kan doen, in onderlinge verbondenheid en voortdurende afstemming, gericht op een verder liggend doel dat steeds weer moet worden geactualiseerd.

Duurzaamheid is dus een zaak van kleine stappen én van lange adem, van persoonlijke keuzes én van economische en sociale transitie, van lokale initiatieven én van de mondiale aaneenschakeling daarvan, van kleine daden én van grote woorden en omvattende visies. Dat vergt zowel gedrevenheid als bescheidenheid. Het gevoel voor urgentie moet gepaard gaan met geduld. Het vertrouwen dat de oplossing die we nu nog niet zien zich zal aandienen als we maar blijven kijken, zoeken en proberen, wordt gecompleteerd door de vaste wil daar dan ook meteen op in te spelen. Duurzaamheid vraagt met andere woorden om ‘gericht invoegen’ in wat zich aandient, met ‘geduldige haast’.

‘Kunnen wij ons de luxe van geduld nog wel permitteren?’, wordt vaak gevraagd. Het gaat hier echter niet om luxe. Als we de verschillende visies vanuit verschillende perspectieven niet verdisconteren, vergroten we de problemen. We hebben steeds weer elkaars inzichten en reflecties nodig om gecorrigeerd te worden en te weten wat we moeten doen. Evenals elkaars inspiratie.

Kerken, als gemeenschappen waarin iedereen zijn of haar eigen inbreng heeft, kunnen hun waardevolle rol en hun eigen bijdrage aan de samenleving laten zien. Omdat zij, altijd weer, willen blijven leven van de hoop. Want christenen, vaak aangeduid als ‘gemeenschap van heiligen’, zijn geroepen ‘ja’ te zeggen op Gods uitnodiging zorg te dragen voor zijn schepping. Ze zijn geroepen ‘ja’ te zeggen op Jezus’ uitnodiging om te zien naar wie en wat kwetsbaar is en geen stem heeft.

Om te bepalen wat dat op elk moment concreet inhoudt, is voortdurende reflectie nodig. De visienota van de Raad van Kerken die medio 2022 verscheen, en elders in deze bundel is opgenomen, wil een aanzet geven om het gesprek daarover te voeren. Niet alleen binnen de kerken, maar ook met de wereld van bedrijven, politiek en maatschappelijke organisaties, samen met mensen van andere godsdiensten, levensbeschouwingen en ieder van goede wil.

Dit artikel is een bewerking van een selectie van teksten uit *Van God is de aarde en al wat daar leeft*, Oecumenische bezinning, Amersfoort 2019; een brochure uitgegeven door de Raad van Kerken in Nederland en geschreven door de boven dit artikel genoemde leden van de werkgroep Theologie, Kerk en duurzaamheid van de Raad. Eindredactie: Christien Crowwel, algemeen secretaris.

De bijbelcitaten zijn ontnomen uit NBV21, een vertaling van de Bijbel van het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Haarlem/Antwerpen 2021.

Geraadpleegde literatuur

- Franciscus, Paus (2015). *Laudato si'*, over de zorg voor het gemeenschappelijk huis, Encycliek. Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap
- Jong, Matthijs de (2022). 'Heersen als beeld van God: (g)een ramp voor de aarde', *Met andere woorden* 41 (2): 22-41, Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap.
<https://www.groenekerken.nl>
- Katechismus van de Katholieke Kerk (1995). Artikel 339 en 340. LICAP en Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap
- Montfoort, Trees van (2019). *Groene Theologie*. Skandalon
- The living planet (2022). Seeking a Just and Sustainable Global Community, statement by the WCC 11th Assembly in Karlsruhe, Germany 2022
- Tinga, Kees (2022). Ongekende jaren. Een overzicht van 35 jaar Kerk en Milieu, *Oecumenische Bezinning* 69, Raad van Kerken in Nederland

6. Naar een duurzame toekomst

Visienota van de Raad van Kerken in Nederland

Inleiding

In de kerken in ons land is een groeiende betrokkenheid bij vraagstukken van klimaatverandering en duurzaamheid. Zo was de Raad van Kerken in maart 2021 betrokken bij het Klimaatalarm. Kerkelijke gemeenten en parochies namen in oktober deel aan de klimaatmarsen die door ons land kwamen. Verschillende werkgroepen van de Raad van Kerken volgden de besprekingen in Glasgow op de voet in de hoop dat deze conferentie een verandering ten goede teweeg zou brengen. Tegen die achtergrond ontstond het idee om een nota over een duurzame toekomst te maken. Verschillende beraad- en werkgroepen van de Raad van Kerken hebben eraan meegeschreven. De nota werd op 15 juni 2022 vastgesteld in de vergadering van de plenaire raad. De Raad van Kerken biedt deze nota aan de lidkerken aan ten behoeve van het gesprek over de weg naar een duurzame toekomst en de rol die kerken daarin zouden kunnen spelen.

Klimaatverandering is niet meer weg te denken uit het hedendaagse leven. Nog maar enkele maanden geleden vond de 26e editie plaats van de klimaatonderhandelingen van de Verenigde Naties (VN), COP 26¹, in Glasgow. Nooit eerder werd de urgentie van het nemen van maatregelen zo sterk benadrukt. En dat is niet voor niets. De laatste wetenschappelijke rapporten² wijzen uit dat de kansen om destructieve klimaatverandering af te remmen steeds kleiner worden.

Niet alleen klimaatverandering is een existentiële uitdaging. Ook het toenemend verlies aan biodiversiteit is zorgwekkend: vele plant- en diersoorten worden bedreigd in hun voortbestaan of sterven uit.³ Voortschrijdende klimaatverandering versterkt bovendien deze negatieve ontwikkeling. Daarnaast is sprake van groeiende schaarste en uitputting van diverse grondstoffen, met alle conflicten van dien die de schaarste nog eens verergeren. Sommige grondstoffen zijn bovendien essentieel voor de noodzakelijke duurzame energietransitie. Voor een daadwerkelijk duurzame toekomst zullen daarom aan de economie grenzen gesteld moeten worden, zowel om ecologische als om ethische en politieke redenen. Bovendien zal de economie circulair moeten worden ingericht. Dat betekent een transformatie van het dominante economische model dat uitgaat van (oneindige) groei in materiaal- en energiegebruik - hetgeen ecologisch gezien onmogelijk is.

Ook Nederland zal zijn steentje moeten bijdragen aan de noodzakelijke duurzaamheidstransitie. Vlak na COP 26 riepen de Protestantse Kerk in Nederland en de Rooms-Katholieke Kerk de overheid daartoe al op met een brandbrief.⁴ Ook

de Raad van Kerken in Nederland ziet de hoge urgentie van dit thema voor kerken en geloofsgemeenschappen. Daarom reikt de Raad, mede als vervolg op de brief van de twee grootste kerkgenootschappen in Nederland, deze notitie aan, in de hoop dat de noodzakelijke transitie in onze omgang met de aarde, haar grondstoffen en alles wat in, op en rond de aarde leeft voorwerp van gesprek en bezinning zal zijn in de lidkerken en in de lokale gemeenten, parochies en andere geloofsgemeenschappen.

Een heldere omschrijving van het centrale begrip duurzaamheid is daarvoor van belang. Er wordt veel over duurzaamheid gesproken, maar niet altijd is duidelijk wat daaronder wordt verstaan en wat de implicaties van de transitie naar een duurzame toekomst zijn. Dit document spreekt over duurzaamheid in een fundamentele en omvattende betekenis. Hierbij wordt de omschrijving gevolgd die de Raad van Kerken is aangereikt in een notitie van de Werkgroep Theologie, Kerk en Duurzaamheid (2020):

“Anders dan nog steeds wel wordt gedacht gaat duurzaamheid niet alleen over natuur en milieu. Goed beschouwd gaat het bij duurzaamheid om de (verstoorde) verhoudingen tussen mens en mens, mens en aarde en mens en God. Er zijn in de loop van decennia allerlei opvattingen van duurzaamheid gepasseerd, van breed tot smal, sterk tot zwak. Maar hoe je de term ook opvat, duurzaamheid heeft inherent maatschappelijke, sociale, economische en politieke implicaties en raakvlakken, in drie opzichten.

In de eerste plaats treffen duurzaamheidsproblemen zoals milieu- en klimaatproblemen in alle soorten en maten, biodiversiteitsverlies en uitputting van gronden en voorraden concrete mensen in hun gezondheid, voedselvoorziening, bestaansmogelijkheden. En wel de zwakkere, gemarginaliseerde mensen doorgaans het meest, terwijl ze er het minst aan bijdragen.

Een en ander heeft tegelijk vaak gevolgen voor de rentabiliteit en bestaansvoorwaarden van bedrijven, met alle werkgelegenheids-, inkomens-, belastinginkomsten- en sociale zekerheidsproblemen van dien. Dat maakt van (on)duurzaamheid óók een verdelingsvraag, een vraag van sociale rechtvaardigheid. Dat resulteert doorgaans in politieke problemen. En soms in openlijk gewelddadig conflict. Aan de andere kant hebben duurzaamheidsmaatregelen over het algemeen óók dergelijke gevolgen, zij het op andere plaatsen. Uiteraard staan er als het goed is positieve gevolgen tegenover, sociaal, economisch en ecologisch.

In de derde plaats is er voor duurzaamheidsbeleid politiek en maatschappelijk draagvlak nodig. Dat komt er alleen als mensen (ook in bedrijven) er de economische en psychologische ruimte en aandacht voor hebben. Dat betekent dat voor ingrijpend duurzaamheidsbeleid een bepaalde mate van sociale vrede, welzijn en welvaart nodig zijn.”²⁵

Geschiedenis

Klimaatverandering en duurzaamheid zijn geen nieuwe onderwerpen voor de Raad van Kerken en zijn lidkerken. Reeds vele jaren is de Raad van Kerken vanuit een oecumenisch en Bijbels perspectief gericht op een theologie en praktijk die zich niet beperkt tot de relatie tussen God en mens, maar de hele schepping omvat. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw riep het Conciliair Proces, in gang gezet door de Wereldraad van Kerken, op tot grotere bewustwording rond heelheid van de schepping, gerechtigheid en vrede. Diverse beraad- en werkgroepen pakten het thema op, waaronder de werkgroep Kerk en Milieu die in 1986 werd opgericht.⁶ Sindsdien zijn veel publicaties verschenen, onder meer: *Kwetsbaarheid, Verantwoordelijkheid en Moed; Klimaatverandering: het moment van de waarheid* (2010) en: *Van God is de Aarde* (in de serie Oecumenische Bezinning, 2019).

Theologen en kerkelijk betrokkenen van diverse denominaties en disciplines bogen zich over ecologie en duurzaamheid en publiceerden onder meer: *‘Leven alsof het (niet) óp kan. Over welvaart, kwaliteit van leven en duurzaamheid’* van de hand van Christiaan Hogenhuis (2007); *Leven van wat komt* door Erik Borgman (2017) en *Groene theologie* van Trees van Montfoort (2019).

Ook (inter)kerkelijke organisaties als (voormalig) Oikos, GroeneKerken, Micha, A Rocha, Tear, Kerk in Actie, (voormalig) ICCO, Cordaid, de Laudato Si’ Alliantie Nederland en vele andere richtten zich in toenemende mate op klimaatverandering en verduurzaming. Dit proces is in volle gang.

Kerkelijk spreken

Waarom dienen de kerken zich over een duurzame toekomst uit te spreken? Omdat wij christenen deel uitmaken van Gods schepping en geroepen zijn daar verantwoordelijk mee om te gaan - ofwel te zorgen voor de ‘heelheid van de schepping’. In zijn encycliek Laudato Si’ (2015) spreekt Paus Franciscus in dit verband van de zorg voor ons ‘gemeenschappelijke huis’. En dat zou ons eraan moeten herinneren dat **oecumene**, **ecologie** en **economie** alle drie terug te voeren zijn op diezelfde wortel: *oikos* – huishouding. De twee Bijbelse scheppingsverhalen in het boek Genesis drukken, evenals scheppingsmythen uit andere culturen en religies, het besef uit dat de mens de aarde niet heeft gemaakt, maar dat hij haar mag bewonen. De aarde was er eerder dan de mens en in de ontwikkeling van het leven op de aarde is de mens een relatieve laatkomer. Dat leren ons niet alleen de wetenschappelijke inzichten over de evolutie van het biologisch leven op de aarde, het wordt ook uitgedrukt in het eerste scheppingsverhaal in de Bijbel, waar de mens pas verschijnt nadat de aarde al een planten- en dierenwereld kent.

Ecologie en theologie delen voorts de fundamentele gedachte dat het ten diepste om *relaties van verbondenheid* gaat: relaties tussen God en mensen, tussen

mensen, tussen mensen en andere schepselen, tussen hemel en aarde. De Bijbelse scheppingsverhalen drukken in dichtertelijke beelden uit dat alle onderdelen van de schepping met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk zijn.

Theologie gaat dus niet alleen over God en mensen. Het Bijbelse perspectief is een inclusief perspectief; één dat de hele schepping insluit. De mens is ten diepste met de aarde verbonden. De Bijbel drukt dat uit door te zeggen dat ‘adam’ (de eerste mens) gevormd is uit ‘adama’ (aarde) (Gen. 2,7). En omdat de staat van die schepping door toedoen van ons mensen zorgelijk is, dienen de kerken zich over de vraagstukken rond duurzaamheid uit te spreken. De mens heeft in het Bijbelse scheppingsverhaal de opdracht gekregen de aarde ‘te bewerken en erover te waken’ (Gen. 2,15). Dat laatste werkwoord, ‘sjamar’ in het Hebreeuws, geeft aan dat de mens met respect dient om te gaan met de aarde. Hij mag haar niet misbruiken en uitbuiten, maar moet haar juist behoeden en bewaken. Want de schepping is goed; dat is niet alleen een refrein in het eerste scheppingsverhaal (Gen. 1), maar ook in veel andere Bijbelse teksten, zoals de psalmen (bijvoorbeeld Psalm 8, 19, 114, 136 en 148).

De christelijke traditie kent een integrale visie op de schepping. Deze vindt haar fundament in het besef dat God niet alleen met mensen een verbond heeft gesloten, maar met de hele aarde en alles wat daarop leeft. Dat komt beeldend tot uitdrukking in het verhaal over de verbondssluiting na de zondvloed: de Eeuwige sloot dat verbond niet alleen met de mensen en hun nakomelingen, maar ook ‘met alle levende wezens’, ja zelfs ‘met heel de aarde’ (Gen. 9,12-13). In het verhaal over die verbondssluiting (Gen. 9,8-17) is vier keer sprake van ‘alle levende wezens’, vijf keer van ‘alles wat leeft’ en zes keer van ‘de aarde’. Als teken van dat verbond, zo vertelt het verhaal, plaatste God ‘een boog in de wolken’: de regenboog, die daarom symbool is geworden van (onder meer) de milieu- en duurzaamheidsbeweging.

De christelijke kerken zijn zich ervan bewust dat christenen, door een vertekend begrip van het rentmeesterschap van de mens over de schepping, hebben bijgedragen aan de ecologische crisis die nu de leefbaarheid op onze planeet bedreigt. In plaats van de aarde te behoeden en te bewaren hebben ook christenen eraan bijgedragen dat zij werd uitgebuit en vervuild, dat haar grondstoffen op een onrechtvaardige wijze over de mensheid werden verdeeld en nu zelfs dreigen uitgeput te raken, en dat de diversiteit van levensvormen op de aarde door toedoen van de mens ernstig wordt aangetast. Daarvoor willen zij hun verantwoordelijkheid nemen. Zij willen bijdragen aan de ecologische bekering waartoe paus Franciscus heeft opgeroepen in de encycliek *Laudato Si’* (par. 216-221). Daarom willen de kerken hun krediet als morele en spirituele gemeenschappen inzetten om bij te dragen aan bewustwording, aan een ecologische bekering en een ecologische spiritualiteit.

Dit gespreksdocument van de Raad van Kerken heeft een dubbele doelstelling. Op de eerste plaats willen we bijdragen aan de juist genoemde ecologische bekering: aan de bewustwording en betrokkenheid van en in kerken bij de uitdagingen die de

transitie naar een duurzame samenleving met zich meebrengt. Betrokkenheid op duurzaamheid moet een wezenskenmerk van het kerkelijk leven worden en dient door te klinken in theologie, liturgie en diaconie.⁷ Tegelijkertijd willen we met dit document bouwstenen aanreiken voor een bijdrage van de kerken aan het publieke en politieke debat in ons land over de weg naar een duurzame toekomst. Daarbij is het van belang te beseffen dat de kerken in Nederland vooralsnog deel zijn van het duurzaamheidsprobleem en niet op voorhand alle antwoorden hebben. Vanuit de gevoelde kwetsbaarheid daaromtrent kan niettemin een belangrijke eigen bijdrage geleverd worden. Uiteraard dienen we daarbij goed de eigenheid van de kerkelijke bijdrage op basis van haar eigen traditie en expertise in het oog te houden. Het is niet altijd de taak van de kerken ‘om oplossingen te bedenken, maar wel om processen op gang te brengen’, aldus paus Franciscus. Daar wil dit document een bijdrage aan leveren.

Verkenning

Intern

Theologie en ethiek

Als gezegd kunnen de kerken een belangrijke eigen bijdrage leveren aan de duurzaamheidstransitie, zowel intern als extern. De ontwikkeling van (eco) theologie en -ethiek speelt voor de onderbouwing daarvan een belangrijke rol. Daarom dringt de Raad er bij de lidkerken op aan de verdere ontwikkeling hiervan binnen de verschillende denominaties krachtig te stimuleren. Universiteiten, hogescholen en seminaria hebben hier een belangrijke taak, zowel bij de inrichting van de reguliere curricula als van de bij- en nascholing van theologen/pastores. Tevens kan het opbouwen en durend aanvullen van een landelijke eco-theologische database een belangrijk hulpmiddel zijn.

Klimaatpsychologie, pastoraat en spiritualiteit

Uit recent wetenschappelijk psychologisch onderzoek, zowel in Nederland als internationaal, komt naar voren dat vele volwassenen zich zorgen maken over klimaatverandering maar zich machteloos voelen.⁸ Onder jongeren is de angst voor de toekomst zeer groot, en ca. 40% aarzelt om zelf een gezin te stichten.⁹ Klimaatpsychologie is een internationaal opkomend onderzoeks- en werkveld waar de kerken zich terdege rekenschap van dienen te geven. Zij zullen hier in het pastoraat immers mee te maken krijgen. De transitie die voorligt zal grote uitdagingen met zich meebrengen: boeren die hun bedrijf op moeten geven of vergaand moeten aanpassen, werknemers die zich moeten laten omscholen, burgers die duurzaamheidsmaatregelen moeten nemen en minder kunnen reizen, jongeren die met psychische problemen kampen.

Kerkbesturen, pastores en kerkelijk werkers in den brede zullen hierop voorbereid moeten worden. Dat kan onder meer door aanpassingen in de opleidingscurricula en door specifieke na- en bijscholing. De christelijke traditie kent sinds de tijd van

woestijnheiligen voorbeelden van een zegenrijke verbondenheid met de dieren, de planten de aarde, die een bron van inspiratie kunnen zijn. Ruimte voor ‘groene’ spiritualiteit in gebeden, liederen, preken, bloemwerk, kerk- en kloostertuinen is van belang voor de verdieping van het geestelijk leven. Aandacht voor ‘het goede leven’, waarbij de zorg voor elkaar en de aarde centraal staat, kan inspirerend werken en angst verlichten. Kringgesprekken en workshops kunnen hierbij goede diensten bewijzen om omkeer in het denken te bevorderen. Bovendien lenen kringgesprekken zich prima voor de doordenking van de internationale dimensie van de klimaat- en duurzaamheids crisis, én als voorbereiding voor het nemen van praktische maatregelen (zoals hierna beschreven). Ook in de liturgie, in kerkelijke diensten en gebedsvieringen dient het ‘inoefenen’ van een ecologische spiritualiteit een vanzelfsprekend onderdeel te worden.

Praktische maatregelen

Het technisch verduurzamen van het kerkgebouw en het kerkelijk leven in bredere zin is niet nieuw.

Al een flink aantal jaren tikkert GroeneKerken aan de weg en sluiten steeds meer plaatselijke kerken zich aan. Toch zijn het er nog veel te weinig. De Raad van Kerken roept de lidkerken daarom op hun plaatselijke gemeenten en parochies sterker te stimuleren om te verduurzamen, inclusief de herinrichting van financiële stromen. De in 2019 uitgekomen brochure *Van God is de aarde* (Oecumenische Bezinning nr. 60) biedt daartoe een reeks handreikingen, evenals de toolkit van de website van GroeneKerken en de suggesties die op www.laudato-si.nl te vinden zijn.

De noodzaak voor verduurzaming geldt nadrukkelijk ook voor de landelijke kerkbureaus, de Raad zelf niet uitgezonderd. Ook daar zullen stevige stappen gezet moeten worden richting isolatie, het overstappen op duurzame energie en op (ecologisch en sociaal) duurzame producten en investeringen. Mede op grond hiervan hebben de kerken en de Raad immers recht van spreken in het duurzaamheidsdebat en kunnen zij hun morele gewicht laten gelden.

Extern

Economie van agapè

De kerken en de Raad zijn óók geroepen hun stem naar buiten te richten, als een vorm van getuigenis richting de politiek en het bedrijfsleven. De duurzaamheidstransitie die voorligt wordt meestal omschreven als een verzameling technologische aanpassingen van de energievoorziening en het bedrijfsleven. Maar dat is een veel te smalle weergave. Niet minder dan een volledig andere inrichting van de westerse economie zal nodig zijn om kans te maken de klimaatdoelstellingen van Parijs te halen en de biodiversiteitscrisis om te buigen. Die andere inrichting vraagt, zoals paus Franciscus in de encycliek *Laudato Si'* (par. 106-114) stelt, om ‘een culturele revolutie’, die afstand neemt van het wereldwijd verbreide ‘technocratische paradigma’. De Raad pleit daarom voor een *economie van agapè*¹⁰ – vrij vertaald een economie waarin het welzijn van mensen, dieren en de natuur,

en de zorg voor elkaar centraal staat. In een economie van *agapè* worden vanuit deze zorg de grenzen van de planeet niet overschreden, de biodiversiteit en de atmosfeer beschermd, en armoede bestreden. In meer seculiere termen zou je het een *doughnut* economie kunnen noemen, naar het model van Kate Raworth.¹¹ Essentieel is dat zo'n economie draait op duurzame energie, het principe van 'de vervuiler betaalt' hanteert, grondstoffen en producten hergebruikt (circulair is), en het belangrijkste: mensen **dient** - niet andersom. Technologie kan daarbij zeker een rol spelen, maar het is gevaarlijk om vooruit te lopen op wat nieuwe technologie mogelijk te bieden heeft. Het voorzorgsprincipe (*precautionary principle*) zal te allen tijde leidend moeten zijn, zeker bij de eventuele overweging *geo-engineering*¹² in te zetten. Belangrijk is dat burgers, maatschappelijke organisaties en kerken betrokken worden bij zo'n proces, idealiter middels een brede maatschappelijke dialoog onder leiding van de overheid.

De transitie die nodig is om de economie te hervormen zal door iedereen gevoeld worden. Het is van het grootste belang de kosten ervan niet af te wentelen op de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Duurzaamheid heeft immers niet alleen een ecologische kant, maar ook een sociale.

Daarom moeten de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Als dat niet gebeurt zal de transitie bovendien gedoemd zijn te mislukken, omdat dan het verzet in de samenleving te groot zal zijn. Gezien de ernst van de klimaat- en biodiversiteitscrisis is mislukken echter geen optie. Dus is transparant, goed gedoseerd en goed getimed technologisch, economisch, financieel én sociaal beleid essentieel. De positie van laagbetaalden en migranten dient daarbij goed in het oog te worden gehouden.

Dialoog politiek en bedrijfsleven

De Nederlandse kerken kunnen de transitie ondersteunen en begeleiden door individueel, als gemeenschappen, of gezamenlijk de dialoog aan te gaan met de politiek en het bedrijfsleven. Te denken valt aan regelmatige gesprekken met bewindslieden en Kamerleden, en met bepaalde sectoren in het bedrijfsleven. Maar ook op lokaal niveau kunnen kerken en plaatselijke Raden/Beraden van Kerken het gesprek zoeken met gemeentelijke verantwoordelijken. Enkele suggesties:

- De kerken zouden de Nederlandse regering en de fossiele sector op kunnen roepen gezamenlijk een tijdpad voor de uitfasering van winning, productie en gebruik van fossiele brandstoffen uit te zetten. De kerken zouden daarbij kunnen aandringen op wetgeving om dit proces te ondersteunen.
- De kerken zouden de overheid kunnen oproepen een humaner migratie- en asielbeleid te voeren. De toestroom van klimaatmigranten zal de komende jaren naar verwachting sterk toenemen. Zij verlaten huis en haard niet voor niets en kunnen prima een bijdrage leveren aan de Nederlandse samenleving en economie – die momenteel nota bene kampt met een tekort aan arbeidskrachten. Zo'n oproep zou bovendien aansluiten bij de kritiek van paus Franciscus op het Europese asielbeleid (5 december 2021).

- De kerken zouden samen met vakbonden de overheid en het bedrijfsleven kunnen begeleiden bij de opzet van eerlijke omscholing en beloning van werknemers die vanwege de duurzaamheidstransitie van baan moeten veranderen, of werkloos raken. Hetzelfde geldt voor boeren die hun bedrijf op moeten geven of vergaand aanpassen.
- De kerken zouden er bij de overheid op aan kunnen dringen de Nederlandse bijdrage aan internationale klimaatfinanciering substantieel te verhogen, bestaande schulden van arme landen kwijt te schelden, ruimhartig compensatie te verlenen voor al geleden schade en verlies als gevolg van klimaatverandering, duurzame technologie te delen met arme landen onder meer door eigendomsrechten aan te passen, en bedrijven in die landen te helpen met de ontwikkeling van adaptatie- en mitigatietrajecten in plaats van Nederlandse bedrijven dat te laten doen (zie ook onder ‘Europa en de wereld’).

Samenwerking

Om het eigen geluid aan te scherpen en beter te onderbouwen is samenwerking met andere christelijke organisaties, en met andere religies en religieuze organisaties in ons land, zeer aan te raden. In 2021 is vanuit de Raad al een breed netwerk opgezet van Nederlandse christelijke groepen en organisaties op het gebied van duurzaamheid. Mede vanuit dit Netwerk Schepping & Duurzaamheid werden diverse acties rond COP 26 ondernomen, onder meer deelname aan een internationale klimaatpelgrimage die Nederland aandeed, en een interreligieuze ‘klimaat’dienst in Amsterdam. Dit netwerk zou uitgebreid kunnen worden met verwante religieuze groeperingen en organisaties.

Ook kan (verdergaande) samenwerking met (seculiere) ngo’s onderzocht worden, teneinde de gezamenlijke stem te versterken. Zo is onlangs door Milieudefensie en vanuit verschillende religies een nieuw samenwerkingsverband opgericht, met de focus op de klimaatcrisis. Deze Werkgroep Klimaat & Geloof telt deelnemers uit christelijke, joodse en islamitische organisaties.

Ook zou de Raad kunnen overwegen zich aan te sluiten bij Urgenda.

Europa en de wereld

De Nederlandse kerken staan niet alleen in hun pogingen bij te dragen aan de duurzaamheidstransitie. Zij zijn ingebed in een groot internationaal web van kerken en kerkelijke organisaties. Al in de jaren 70 van de vorige eeuw richtte de Wereldraad van Kerken zich op klimaatverandering en duurzaamheid, in de jaren 80 en 90 gevolgd door de Conferentie van Europese Kerken (CEK).¹³

Vanuit de Tweede Europese Oecumenische Assemblee (Graz, 1997) werd in 1998 het Europees Christelijk Milieunetwerk ECEN opgericht, ondersteund door de CEK, waar inmiddels een schat aan kennis en expertise is verzameld. Ook vanuit Rooms-Katholieke hoek is het engagement groot, onder meer via de Global Catholic Climate Movement (Laudato Si' Movement) met een gelijknamige werkgroep in Nederland.

De Wereldraad van Kerken heeft niet alleen een groot aantal (theologische) publicaties en programma's op het gebied van duurzaamheid naar buiten gebracht,¹⁴ maar ook aan de wieg gestaan van de VN-klimaatonderhandelingen zelf, mede dankzij de uitstekende contacten met de VN. Een team van de Wereldraad van Kerken volgt de klimaat-COPs sinds het begin in 1992, en werkt daarbij samen met de mondiale organisatie van christelijke hulp- en ontwikkelingsorganisaties ACT Alliance, en met andere religies en interreligieuze organisaties als GreenFaith. Deze samenwerking heeft onder meer geleid tot internationale klimaatpelgrimages en -petities. Zo werden in 2015 tijdens de Parijse klimaatop 3,8 miljoen 'religieuze' handtekeningen aangeboden aan de conferentievoorzitter en aan de toenmalige Franse president Hollande.

Voor de Nederlandse context is het van belang van deze activiteiten op de hoogte te zijn en er zoveel mogelijk bij aan te haken. Klimaatverandering is immers een mondiaal probleem. Zo kunnen de Nederlandse kerken en de Raad enerzijds gebruik maken van bestaande expertise, en anderzijds de eigen plaats in het geheel scherpstellen. Want als geïndustrialiseerd land heeft Nederland een groter aandeel in het veroorzaken van klimaatverandering dan ontwikkelingslanden, en dus ook een grotere verantwoordelijkheid. De kerken en de Raad dienen zich van deze grote verbanden bewust te zijn en hun beleid en getuigenis dienovereenkomstig in te richten.

Daarnaast is het ook psychologisch gezien van belang om de wereldwijde uitdaging van klimaatverandering gezamenlijk aan te gaan: internationale en interreligieuze samenwerking werkt buitengewoon stimulerend en kan een gevoel van machteloosheid wegnemen. Samen staan we sterker!

Slotwoord

De waarschuwingen van de wetenschap liegen er niet om: de kansen om gevaarlijke klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit nog substantieel te kunnen afremmen worden snel kleiner. Alles zal op alles gezet moeten worden om de winning en het gebruik van fossiele brandstoffen zo snel mogelijk uit te faseren en over te stappen op duurzame energie, mobiliteit, voedselvoorziening, productieprocessen en producten. Dat deze transitie niet alleen een economische en technologische aangelegenheid is, maar ook een morele, sociale, psychologische en spirituele, moge duidelijk zijn. De Raad van Kerken en zijn lidkerken staan

voor de uitdaging om deze transitie in Nederland constructief te ondersteunen en te begeleiden, door kerkleden erop voor te bereiden, het gesprek met de overheid en het bedrijfsleven aan te gaan en deel te nemen aan het publieke debat. Deze gespreksnotitie wil daartoe oproepen en er de helpende hand bij bieden.

April 2022

Verantwoording

De eerste opzet van deze nota werd in december 2021 geschreven door Marijke van Duin. Beraaden werkgroepen werd om commentaar gevraagd. Ook werden versies van de nota besproken in het Moderamen van de Raad van Kerken. Aan de redactie van deze nota hebben de volgende personen meegewerkt: Tini Brugge, Geert van Dartel, Marijke van Duin, Christiaan Hogenhuis, Fred van Iersel, Kees Nieuwerth, Peter Nissen et al.

Noten

- 1 COP 26 staat voor de 26e *Conference of the Parties (to the United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC)*. In 1995 werd de eerste COP gehouden, voortbouwend op de eerste VN-conferentie over het verband tussen economie en ecologie, UNCED, in 1992 in Rio de Janeiro. Sindsdien worden jaarlijks COPs gehouden. De bekendste zijn die in Kopenhagen in 2009 en in Parijs in 2015. Daar werd het Parijse Klimaatakkoord gesloten dat de afgelopen en komende jaren centraal stond en staat in de onderhandelingen. De 196 deelnemende landen moeten nu komen tot implementatie van het Klimaatakkoord door concreet klimaatbeleid door te voeren. De doelstelling de opwarming van de aarde niet boven de 1,5 graad Celsius te laten uitkomen is daarbij leidraad.
- 2 De laatste IPCC-rapporten verschenen op 28 februari en 4 april 2022 en bevatten de sterkste waarschuwingen ooit.
- 3 Zie VN *Fifth Global Biodiversity Outlook (2020)* and EEA rapport *The State of Nature in the EU (2020)*: Maar liefst een kwart van alle soorten wordt bedreigd met uitsterven, en 80% van hun leefgebieden heeft onvoldoende kwaliteit en veerkracht om hen te ondersteunen. We dienen ons te realiseren dat wij mensen slechts een deel van een wereldwijd en kwetsbaar ecologisch netwerk zijn en dat we, als we delen van dat netwerk beschadigen, uiteindelijk onszelf beschadigen. Dat wij kwetsbaar zijn heeft de COVID-19 pandemie ons inmiddels hopelijk geleerd.
- 4 Zie <https://www.protestantsekerk.nl/nieuws/scriba-en-bisschop-sturen-open-brief-aan-regering-naaraanleiding-van-de-klimaattop/>
- 5 Notitie *Duurzaamheid en/van de (Raad van) Kerken*, Werkgroep Theologie, Kerk en Duurzaamheid, 2020, pag. 3
- 6 Vgl. Kees Tinga, Kerk en Milieu, Vijfendertig jaren oecumenische milieubeweging

in Nederland, Raad van Kerken 2022. Deze groep van de Raad van Kerken werd in 2011 gesplitst in een verdiepingsgroep 'Theologie, Duurzaamheid en Kerk' en de werkgroep 'Groene Websites', die vanaf 2000 de website Kerk en Milieu verzorgt en vijf andere websites ontwikkelde voor de vergroening van 'Leren-Vieren-Dienen' (diaconie). Gericht dus op de lidkerken en de leden, maar ook inspirerend voor andere (christelijke) organisaties en particulieren.

7 Talrijke praktische voorbeelden en handreikingen zijn te vinden op de groene websites.

8 Zie o.a. <https://www.motivaction.nl/klimaatverandering>

9 zie o.a. <https://www.bbc.com/news/world-58549373>

10 Zie o.m. <https://govertbuijs.website/>

11 Zie <https://www.kateraworth.com/doughnut/>

12 *Geo-engineering*: met behulp van technologie het klimaat beïnvloeden

13 Zie de volgende documenten, gepubliceerd door de CEK: *The Dominant Economic Model and Sustainable*

Development: Are They Compatible? (1995); *Sustainable Development and the Market Economy: Integrating*

Environment in EU Economic and Employment Policies (1999); *Sustainable Development and the European*

Union: the Need to Develop New Strategies and New Lifestyles (2002); *Sharing God's Earth and its Riches Justly*

(2018); *Every Part of Creation Matters* (in voorbereiding, 2022), en *From a Green Deal to a Green Economy* (in

vorbereiding, 2022).

14 Zie bijv. <https://www.oikoumene.org/news/zactax-toolkit-equips-churches-for-tax-justice>

7. Duurzaamheid en bestrijden van de klimaatcrisis: een islamitische visie

Rasit Bal

Inleiding

Sinds een aantal jaren raast de klimaatcrisis zichtbaar over de gehele aarde met gevolgen als extreme droogte, toename van woestijngebieden, gebrek aan schoon water, opwarming van de gemiddelde temperatuur van de aarde, overstromingen, smelten van het ijs in poolgebieden. Steeds meer klimaatexperts stellen vast dat het punt van een onomkeerbare opwarming van de aarde nabij is. De rijke landen worden aangewezen als de grootste veroorzakers van deze klimaatcrisis. De concurrentie tussen landen als VS, China, Europa, Rusland en India om te blijven groeien vormt de grootste bedreiging voor de toekomst.

In de lange menselijke geschiedenis hebben de religieuze tradities in tijden van crisis belangrijke rollen gespeeld. Het is daarom een legitieme vraag welke bijdrage de religieuze tradities kunnen leveren aan het bestrijden van klimaatcrisis en duurzaam handelen. Dit artikel gaat over het islamitische perspectief en onderzoekt welke betekenissen, richtlijnen en bronnen de islam hiervoor biedt.

Het artikel bestaat uit twee delen. Het eerste gedeelte geeft een overzicht van de relevante richtlijnen, betekenissen en verbanden van de islam voor natuur als scheppingsdaad van God, leefomgeving van mensen en grenzen van de menselijke handelen. Op die manier heb ik getracht een basis te leggen om die in verbinding te brengen met de klimaatcrisis en duurzaamheid, waarmee ik ook duidelijk zal maken dat de islam van partij is en in potentie een significante bijdrage kan leveren aan de bestrijding van de klimaatcrisis. Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk gaat over het ontstaan van klimaatcrisis en hoe moslims hierop reageren. Daarbij maak ik een onderscheid tussen wat de islamitische theologen en intellectuelen aan voorstellen en interpretaties hebben ontwikkeld en de praktijk van duurzaamheid in islamitische samenlevingen. Het is opvallend dat de moslims die in ontwikkelde landen leven meer doordrongen zijn met het vraagstuk dan de moslims die in de armere islamitische landen leven.

Pre-islam periode: natuur als vijand

De mensen die onderdeel uitmaakten van de pre-islamitische tribale samenleving van het Arabische Schiereiland waren zeer onder de indruk van de kracht van de woestijn. De verplaatsing van zand door de wind, de plotselinge verandering van valleien na een regenval in oases, de vormen van versleten rotsen en extreme hitte spoorden hen aan om hier met verwondering naar te kijken. Dichtkunst hierover was zeer gangbaar. De natuurlijke omgeving was woest en onvoorspelbaar. Omdat de een mens op elk moment door de dood kan worden getroffen was het vermogen om in leven te kunnen blijven een 'wonder' op zich. Bovendien was er zeer grote schaarste aan water en landbouwgrond. Plekken om zich permanent te vestigen waren eveneens schaars waardoor de overgrote meerderheid van de bevolking een nomadenbestaan leidde. Voor iedereen was mobiliteit een noodzakelijkheid om deze schaarste te overleven. Om te voorzien in dit mobiliteitsvraagstuk had men de kameel gedomesticeerd. De schaarste aan water en landbouwgrond was eveneens bepalend voor de omvang van de stammen en hun onderlinge verhoudingen. Deze stammen waren relatief kleine nomadengemeenschappen. De menselijke inspanning en centrale oriëntatie, zowel individueel als in gemeenschapsverband waren gericht op het overleven onder de gegeven natuurlijke omstandigheden. Op die manier werd in deze gemeenschappen de natuurlijke omgeving als de grootste 'vijand' voorgesteld.

De pogingen om de natuur via de goden te ordenen en te temmen waren onvoldoende om de bedreigingen van de natuur beheersbaar te maken. Om toch een houvast te hebben hadden de nomadegemeenschappen hun eigen goden. Het behagen van deze goden via offers en erediensten bracht echter onvoldoende zekerheid. Wat de mens ook deed, zijn leven kon elk moment ten einde zijn. Deze wanorde in de natuur en onbepaaldheid konden enigszins gecompenseerd worden door tribale samenlevingsverbanden. Noodgedwongen moesten deze samenlevingsverbanden zeer strak worden ingericht. Alleen door zich strikt te houden aan de leefregels en verhoudingen van de stam kon men de onbepaaldheid van de natuurlijke omgeving overleven. De genologie en de interne gewoontes van de stam waren de enige vorm van menselijke ordening binnen het leven in de natuur. Buiten deze ordening vallen was voor iedereen letterlijk levensgevaarlijk. Een veilig leven was alleen mogelijk binnen het verband van de stam.

Pre-islamitische samenlevingen waren dus overgeleverd aan de grillen van de natuur. Zij maakten daar een integraal deel van uit. Door steeds te anticiperen op de natuurlijke omstandigheden vergrootten zij hun overlevingskans. De menselijke voetafdruk in de natuur was onbeduidend. Niet de mens maar de natuurlijke omstandigheden waren bepalend. Onder deze omstandigheid sloeg 'duurzaamheid' op de continuïteit van het bestaan van de eigen stam. Terwijl de bedreiging voor het menselijke bestaan afkomstig was uit de natuurlijke omgeving. Tegen de hierboven geschetste achtergrond is de boodschap van de Koran geopenbaard. Daarin wordt

dit natuurbeeld en hoe mensen zich daarmee verhouden op allerlei manieren bekritiseerd en een alternatief natuurbeeld neergezet.

Islamitische natuurbeeld en omgang

Natuur bondgenoot van en gift aan de mensen

De boodschap van de islam over de natuur begint te ontstaan in de context van de tribale verhoudingen van het Arabische Schiereiland waarbij de natuur het menselijke bestaan permanent bedreigde. Bewoners beleven haar als ordeloos en onbepaald. Aan de ene kant bekritiseert de boodschap van de islam deze voorstelling van de natuur. Aan de andere kant komen sporen daarvan terug in haar openbaring. Een fundamentele kritiek van de islam op de ervaren ordeloosheid van de natuur is dat deze wel degelijk ordelijk is ingericht en haar willekeur wel degelijk te overwinnen is als men de juiste maatregelen neemt. De natuur wanordelijk voorstellen en deze als basis nemen voor het menselijke bestaan ontstaan als mensen een polytheïstische godsvoorstelling erop nahouden. Volgens de islam dient de mens zich snel te ontdoen van de vele goden, omdat de natuurvoorstelling die daarmee samenhangt, de causaliteit en wetmatigheden in de natuur verduistert en polytheïsme sterk wordt geassocieerd met chaos in de schepping.

In de Koran wordt er een scherp onderscheid gemaakt tussen God en wat Hij geschapen heeft. God stelt zich daarin voor aan de mens als een entiteit die 'in niets gelijk' is aan al het geschapene. Op geen enkele manier is er daarom een overeenkomst tussen Hem en wat hij geschapen heeft. Terwijl de geschapene een begin en einde heeft, heeft God zelf geen begin en geen einde. De geschapene kent beperkingen maar God kan niet worden beperkt. Niet door de tijd en ook niet door de ruimte. Voor alle schepselen is er een lokaliteit maar God is niet lokaal en ruimtelijk. Hij is de geheel transcendent. Hij is onafhankelijk terwijl de schepselen oorzakelijk van God en van elkaar afhankelijk zijn. De islamitische traditie spreekt van de uniciteit van de Schepper in al zijn wezen en attributen.

Het blijft echter niet alleen bij dit onderscheid. Door dit onderscheid ontstaat ook de mogelijkheid dat de natuur kan worden voorgesteld als zelfstandige/autonome entiteit. Op Gods bevel begint het universum te ontstaan. Uit het niets. Op die manier wordt er een onderscheid gemaakt tussen God als schepper en het universum (aarde en hemel) met haar eigen ordening en wetmatigheden. Deze ordening en wetten in de natuur worden expliciet toegeschreven aan de enige God, als oorsprong en oorzaak en zijn daarmee een manifest van Zijn bestaan. Door dit onderscheid wordt de scheppende God op 'afstand' gezet. Het is daardoor onzichtbaar hoe deze God zich oorzakelijk verhoudt met de gebeurtenissen die voortkomen uit deze ordening en haar wetmatigheden. In de islamitische traditie leidt deze 'afstand' tot verschillende verklaringen voor de natuurlijke gebeurtenissen die elkaar opvolgen. Hierdoor wordt het mogelijk dat gebeurtenissen in het menselijke bestaan kunnen worden toegeschreven aan 'oorzaken' en 'wetten' zonder dat ze verbonden worden

aan een goddelijke beschikking (seculiere verklaring). Dankzij deze wetmatigheden wordt de natuurlijke omgeving voorspelbaar en vertrouwd.

In de natuur is niet alleen sprake van orde en wetten maar ook van doelmatigheden. Het universum is zeker niet toevallig en zinloos. God heeft het universum geschapen om een bepaald doel te dienen. Omdat God altijd zinnig scheidt is de schepping in alle opzichten zinvol. Tegen deze achtergrond van Schepper en schepping ontstaat er een hiërarchische verhouding van God-natuur en mens. God scheidt de mens om gekend te worden. Voor deze kennende mens heeft Hij de aarde en hemel (het universum) 'gunstig' en 'passend' geschapen (o.a. hoofdstukken 2/22, 78/40 en 71/19). In dit verband wordt de natuur zo opgevat zodat de bijzondere positie van de mens in de schepping geaccentueerd wordt. Deze bijzonderheid wordt sterk gelegitimeerd doordat God s iets van zichzelf in de mens heeft 'ingeblazen'. Terwijl de schepping van de natuur een 'bevel' van God is, verloopt de schepping van de mens als een zorgvuldig proces dat afgesloten wordt met de inblazing van Zijn adem. Hierna is de mens een pronkstuk en een voltooiing. De orde, wetten en doelmatigheden die ingebouwd zijn in de natuur zijn dienstbaar gemaakt aan de mens. Door de juiste maatregelen te nemen kan de natuur de mens van dienst zijn. Hiermee verbonden is de inspanningsopdracht van de mens om de natuur te benutten. De mens wordt verder geacht om de orde, regelmaat en schoonheid in de natuur te bewonderen en die te koppelen aan de aanwezigheid van de Schepper.

In de Koran wordt de mens opgeroepen om deze ordening, wetten en doelmatigheden te ontdekken en te overdenken, zodat hij de 'aanwezigheid' van God hierin herkent. De scheppende God laat zich op twee manieren zien: via het geopenbaarde woord (boek van het woord, kalam-ullah=aya) en via de natuur als Zijn schepping (natuur als boek). Op deze wijze wordt de natuur eveneens opgevat als een 'teken' (aya) dat de aandacht van de mens op een positieve manier trekt. De oorsprong van beide 'boeken' is de almachtige God. Aldus is het bewonderen van de orde en wetmatigheden in de natuur, het koesteren van de schoonheid in de natuurlijke verschijnselen en het voortdurend verbinden hiervan met de Schepper, centrale oriëntaties in de islamitische deugdenleer geworden.

Aldus wordt de natuur neergezet als een 'gift' van de God die dienstbaar is aan het menselijke bestaan. In tegenstelling tot de vijandige natuur van de mensen van de pre-islamitische periode, zien wij dat islam de natuur, als schepping van een God, als 'gelijke' van de mens waarbij zij een 'bondgenoot', 'gift' en 'nest' is voor de mens. Mens en natuur hebben dezelfde oorsprong en zijn beide 'manifestaties' van de enige en almachtige God. Terwijl de mens sterk wordt geassocieerd met de levende God wordt de natuur geassocieerd met Zijn almacht en alwetendheid. Dit natuurbeeld en de bijzondere positie van de mens daarin hebben grote gevolgen gehad voor de inrichting van de islamitische samenleving en hoe de moslimgelovigen zich de natuur voorstellen en daarmee omgaan.

Omgang met de natuur

Door de afschaffing van het polytheïstische natuurbeeld en versnipperde tribale verhoudingen ontstond er op het Arabische Schiereiland een nieuwe samenlevingsvorm die in vele opzichten revolutionair was. Met de openbaring als uitgangspunt heeft de nieuwe islamitische gemeenschap de volgende maatregelen genomen om de schaarse en woeste natuurlijke omgeving te overwinnen:

- Er is een stevige basis gelegd om de politieke aansturing van gehele Schiereiland te centraliseren. Een overkoepelende oriëntatie en identiteit geïntroduceerd om de tribale levensvorm te overwinnen en de verschillende stammen op een hoger niveau te verbinden. Over het algemeen wordt die nieuwe gemeenschappelijke identiteit voorgesteld als 'islam', 'moemin' en 'moslim'. De nieuwe overkoepelende oriëntatie wordt voorgesteld als 'oemma' waarbij niet de stam of etnische identiteit maar de geloofsovertuiging de centrale notie is. De tribale verbondenheid wordt ondergeschikt gemaakt aan de gemeenschappelijke identiteit en verbondenheid aan gemeenschap der gelovigen (oemma). Hierdoor werden de tegenstellingen en vijandigheden van de stammen sterk gerelativeerd en afgenomen. De sociale vrede en veiligheid zijn enorm toegenomen.
- Onder leiding van de openbaring heeft de nieuwe gemeenschap de sociale solidariteit op een hoger niveau getild en de schaarste aan levensmiddelen en natuurlijke hulpbronnen eerlijker verdeeld. Het bestrijden van de maatschappelijke armoede is geïstitutionaliseerd als centraal onderdeel van de islamitische religieuze praktijk. De rijken werden aangesproken om zich verantwoordelijk te voelen voor de minderbedeelden en hun welvaart eerlijker te verdelen. Deze nieuwe solidariteit heeft de sociale vrede en veiligheid vergroot waardoor men relatief minder kwetsbaar was tegen de woeste natuur en schaarste.
- Een nieuwe politieke ordening werd ingesteld. Veel meer centralistisch, waardoor handelsroutes elkaar verbonden werden. Hierdoor is de mobiliteit in de woestijn ongekend groter geworden. De kennis die noodzakelijk is om de woestijn te overleven is geïstitutionaliseerd en toegankelijk gemaakt voor iedereen. Het was relatief veilig geworden om over het gehele gebied te reizen.

In deze nieuwe samenlevingsvorm (vanaf ongeveer 620 na Chr.) hebben moslims zich, meestal associatief, georiënteerd op relevante vertellingen in de Koran om hun omgang met de natuur in te richten. Met deze vertellingen hebben de oorspronkelijke moslims hun mensbeeld in relatie tot de natuur bepaald.

De bijzondere positie van de mens in de schepping wordt met heel veel symboliek in de koran verteld. De goddelijke inblazing maakt dat de mens tot een autonoom wezen met een eigen wilskracht. In de Koran wordt dit op twee manieren verhaald. God adresseert zich tot de bergen en rotsen om de 'verantwoordelijkheid' te accepteren en zij schuwen zich daarvan en hebben die niet aanvaard. Hetzelfde aanbod doet Hij ook aan de mens en hij aanvaardt deze 'verantwoordelijkheid'

zonder enige aarzeling (hoofdstuk 33/72). Daarmee komt de mens in de positie om autonoom te zijn en vermogen te hebben om in de natuur en in zijn eigen leven te interveniëren. Elders in de koran wordt in een dialoog tussen God, de engelen en de mens verteld dat God de schepping van de mens als 'kalief' aankondigt. Daarop reageren de engelen verbaasd, omdat zij zich zorgen maken. Volgens hen zal deze 'kalief' (de mens met eigen wil) bloed vergieten en chaos op aarde veroorzaken. De schepping van de mens wordt gelegitimeerd met het feit dat de mens het vermogen heeft om aan zaken en voorwerpen namen te geven. Hierop onderwerpen de engelen zich, overtuigd van zijn vermogen, aan Adam (hoofdstuk 2/30-34).

In de islamitische traditie wordt breed geaccepteerd dat engelen de orde en wetten in de natuur voorstellen en dat zij natuurlijke verschijnselen in overeenstemming met de betreffende wetten laten gebeuren. Hun 'onderwerping' (knieling en buiging=sadjda) zoals die in de Koran wordt verhaald aan Adam, wordt als een bewijs gezien dat de mens 'hoger' in de hiërarchie van de schepping staat en dat de natuur aan de mens 'onderdanig' is. Terwijl de engelen (de natuur) zich blindelings gehoorzamen aan de door God beschikte wetten en geen eigen wilskracht hebben, heeft de mens het vermogen om te kennen en te willen. Op die manier ontstaat er een bijzondere verhouding tussen de natuur en de mens. Tussen God en de natuur staat de mens. In die tussenpositie heeft de mens de mogelijkheid om zich te verheffen naar meer goddelijkheid of kan hij zich verlagen tot meer 'natuur'. Als de mens zich onthecht van zijn 'natuur' wordt hij een betere beheerder en een meer bevrijd mens. In deze geïdealiseerde toestand is de mens in staat om al zijn behoeftes te beheersen en zich te richten op wat uitsluitend noodzakelijk is. Op die manier wordt hij een volle representant van het goddelijke.

In dit islamitische mens- en natuurbeeld wordt wat de mens overkomt toegeschreven aan zijn eigen handelen of voorgesteld als Goddelijke beproeving. De natuurlijke omgeving is niet meer de vijand van de mens. Terwijl de godsbeschikking ondoorgrondelijk blijft, worden de orde en wetmatigheden die besloten liggen in de natuur onveranderlijk voorgesteld. In de islamitische traditie zijn er, om dit spanningsveld te takelen, verschillende accenten gelegd tussen oorzakelijke verklaringen van natuurlijke verschijnselen en de godsbeschikking als verklaringsgrond. In relatie tot de almacht en alwetendheid van de God zijn de wetmatigheden in de natuur en menselijke vermogens en wilskracht onbeduidend maar in relatie tot de schepping (alles behalve God zelf) wordt de mens niet alleen voorgesteld als aansprakelijk maar ook zeer machtig. Het vertrekpunt wat voor alle mensen geldt is dat God de mens, als 'kalief' (rentmeester), de natuur heeft toevertrouwd. Hij mag zijn natuurlijke omgeving beheren, onderhouden en exploiteren. Volgens de islamitische traditie is dit een zware en waardige verantwoordelijkheid. Mensen dienen deze 'verantwoordelijkheid' naar behoren te dragen.

Praktische theologie en religieuze praktijk

Snel na de initiële periode die ongeveer 50 jaar heeft geduurd is de islamitische

geloofsgemeenschap enorm in omvang toegenomen. Gebieden als het huidige Irak, Syrië, Iran, de gehele Noord-Afrika en het Iberische Schiereiland zijn onder islamitische bestuur gekomen. In relatief korte tijd hebben veel niet-Arabische mensen zich bekeerd tot de islam. Als gevolg hiervan ontstonden er grote steden zoals Bagdad, Kufa, Damascus, Cairo, Isfahan, Tasjkent, Samarkand, enz. Deze steden werden vooral bewoond door moslims die behoefte hadden om door middel van regels, richtlijnen en instructies de samenleving in harmonie en samenhang te brengen. De islamitische geleerden hebben in dit proces een centrale rol gespeeld. Zij hebben zich daarvoor gewend tot de islamitische bronnen en religieuze praktijk van de oorspronkelijke geloofsgemeenschap. Deze gezaghebbende bronnen hebben gefunctioneerd als leveranciers van richtlijnen, betekenissen, verhalen, regels en handelingsinstructies. Dat is gebeurd onder leiding van de islamitische geleerden omdat de primaire bronnen niet toegankelijk waren voor de overgrote meerderheid van de moslims. In die rol hebben deze geleerden deze gezaghebbende bronnen uitgewerkt, gesystematiseerd en verstaanbaar gemaakt.

De afgelopen 14 eeuwen hebben de islamitische samenlevingen over de gehele aarde een religieuze praktijk gehad waarvan de oorsprong ligt in de islamitische bronnen. De gangbare religieuze praktijk van verschillende samenlevingen (soenitisch, sjiitisch, Turks, Arabisch, enz.) hebben een gemeenschappelijke basis die in hoofdlijnen herleidt kan worden tot deze gezaghebbende bronnen. De variaties daarin hebben betrekking op de verschillen in fysieke omgeving en gaat om relatief kleine accenten. De verschillende stromingen en richtingen (fikh) hebben deze uitgewerkt en vastgelegd in toegeëigende bronnen voor handelingsinstructies. Hieruit is een normatieve kader ontstaan waarop de moslims zich oriënteren en hun houding en handelingen met betrekking tot de natuur in te vullen. De hedendaagse theologen spreken in dit kader van een islamitische 'natuurethiek', waarvan de belangrijkste thema's zijn:

- In balans zijn met de leefomgeving: De ordening in de natuur respecteren en niet verstoren. Mensen dienen hierop aansluiting te zoeken om daarvan te profiteren en maatregelen te nemen om nadelige effecten te vermijden.
- Naar behoefte en geen verspilling: de sharia heeft de gelovigen geïnstrueerd om de natuurlijke omgeving naar behoefte te exploiteren en verspilling (van water, land, leven) te vermijden.
- Bewondering van orde, regelmaat en schoonheid in de natuur: dit natuurbeeld wordt op allerlei manieren sterk verbonden met de godsalmacht en geïntegreerd in de praktische gelovigheid.

In de afgelopen eeuwen heeft de islamitische wereld verschillende samenlevingen voortgebracht. Over het algemeen waren zij ingericht in overeenstemming met de primaire bronnen van de islam waaruit dit normatieve kader is voortgekomen. Er was een duurzame balans met de natuurlijke hulpbronnen en wat mensen nodig hadden voor de continuering van hun samenlevingsvorm. De praktische theologie (ilmihal) bevat vele aanwijzingen en handelingsinstructies om de balans niet te

verstoren. Het stond ook in verhouding met de stand van utilitaristische kennis en technologie van de wetenschap in de islamitische wereld. Windmolens, bruggen, veilige handelsroutes, rustplaatsen voor de handelkaravanen en dijken tegen overstromingen waren daar voorbeelden van. De irrigatiesystemen in de Nijl, Tigris en Eufraat delta, landbouw en maatregelen tegen droogte en waterbeheersystemen stonden eveneens heel erg in dit perspectief. Deze technologieën die ook voor de komst van de islam bestonden, werden vrij makkelijk overgenomen en voortgezet.

Hoe natuur weer vijand is geworden

Mens als oorzaak van klimaatcrisis

De moderne natuurwetenschappen, de Verlichting, de industriële revoluties van 18de en 19de eeuwen, de technologische vooruitgang en de consumptiemaatschappij hebben de afgelopen vier eeuwen een nieuwe samenlevingsvormen en mens-natuur verhouding teweeggebracht. Mechanische voorstelling van de natuur, rationalisering van de menselijke verhoudingen en secularisering van de cultuur liggen daaraan ten grondslag. De natuur wordt voorgesteld als een materie zonder 'ziel' die zich aan ons voordoet als causale verschijnselen. Zij bevat geheimen en rijkdommen die onthuld en gewonnen kunnen worden. Dat kan het beste gedaan worden met de methoden van de natuurwetenschappen zoals die vanaf de 17de eeuw is ontwikkeld. Desnoods wordt de natuur 'gedwongen' om haar geheimen en schatten bloot te geven en wordt ze onderworpen aan de steeds toenemende behoeften van de mensen.

In de geïndustrialiseerde delen van de wereld hebben de samenlevingen een grenzeloze economische groei doorgemaakt die zijn gelijke niet kent. Als resultaat hiervan hebben zij een ongekend welvaartsniveau bereikt. De natuurlijke hulpbronnen over de hele wereld zijn ten dienste gesteld om dit welvaartsniveau te realiseren en op peil te houden. De kloof met de rest van de wereld is op allerlei manieren geïnstitutionaliseerd en duurzaam geworden. Het ontwikkelingsniveau en alles wat daarmee samenhangt van Westerse deel van de wereld en technologische vooruitgang hebben eveneens grote gevolgen voor de rest van de wereld gehad. De technologische vooruitgang en innovatieresultaten van de wetenschap bieden onvoldoende compensatie voor de schade die al is aangericht.

De natuur is tot een vijand gemaakt en die wordt steeds vaker toegeschreven aan de aanhoudende en grenzeloze groei van de Westerse landen. De minder ontwikkelde werelddelen zijn echter niet in staat om zich te kunnen weren. De meeste recente 'wraak' van de natuur hebben wij in Pakistan gezien. Miljoenen mensen hebben daar hun onderkomen verloren en moesten vluchten. Een zeer groot gebied is daardoor onbewoonbaar geworden. De bevolking en de Pakistaanse staat is niet in staat om deze schade te herstellen.

Voor de aanpak van de klimaatcrisis is een wereldwijde aanpak noodzakelijk geworden. Alle landen en volkeren moeten een stap zetten. Zij moeten de verspilling tegengaan, stoppen met uitputting van de hulpbronnen, dure maatregelen nemen om minder broeikasgas en stikstof uit te stoten, investeren om bergend afval milieuvriendelijk te verwerken. Sinds de publicatie van het rapport van de Club van Rome in 1975 worden er conferenties gehouden om te komen tot gezamenlijke klimaatdoelen en aanpak. De urgentie voor effectieve aanpak neemt toe. Volgens de VN moet die vooral komen van de ontwikkelde landen. Ook omdat hun aandeel voor het ontstaan van de klimaatcrisis onevenredig groot is. Daartegenover staat dat de gebieden die het hardste worden getroffen door de klimaatcrisis een basaal ontwikkelingsniveau hebben en bijna geen beleidsruimte hebben om een effectieve bijdrage te leveren. Deze werelddelen stellen zich dan ook sceptisch op tegenover de opstelling van de westerse landen. De wereldleiders spreken zich uit dat het 2 voor 12 is en dat verschuiving van de natuurlijke evenwicht gaande is. De klimaatop van Cairo (7-18 november 2022) maakte deze paniektoestand bij wetenschappers en vooraanstaande wereldleiders nog eens goed zichtbaar. Volgens de VN-secretaris nadert 'onze planeet snel kantelpunten, die de klimaat-chaos onomkeerbaar maken.'

Vanuit de islamitische traditie zou de vraag gesteld kunnen worden of de islamitische bronnen, natuurbeeld en de daarmee samenhangende omgang met de natuur aangewend kunnen worden om de wereldgemeenschap zo te mobiliseren dat er weer kan worden gewerkt aan een goede balans tussen mens en natuur, zodat mensen uit eigen overtuiging stoppen met grenzeloze groei, matigen met consumptie en daarmee een andere richting kiezen om met de natuur om te gaan. Het volgende gedeelte van dit hoofdstuk gaat over de pogingen van moslim intellectuelen en theologen om vanuit de bronnen van de islam tot een collectieve aanpak te komen om de natuurlijke orde en balans te herstellen en weer duurzaam te maken.

De praktijk van de islamitische bijdrage aan duurzaamheid

Zoals eerder gesteld wordt de islamitische wereld heel erg geconfronteerd met het eigen verval en de achterstand ten opzichte van de ontwikkelde wereld. Het gehele politieke en intellectuele vermogen van de islamitische samenlevingen wordt uitsluitend gemobiliseerd om een verklaring te vinden voor dit verval en achterstand. De gangbare opvatting was dat de rest vanzelf komt nadat de islamitische ordening was hersteld. In landen zoals Turkije, Iran en Afghanistan zien wij dat, na de onafhankelijkheid, getracht wordt om de natuurlijke hulpbronnen en de gehele bevolking te mobiliseren om, al dan niet seculier, een snellere ontwikkeling op gang te brengen. De overige delen van de islamitische wereld gingen zich pas na WOII hierbij aansluiten. In de fase van hun ontwikkeling was het bovendien zo dat het op geen enkele manier aan de orde was dat de natuurlijke hulpbronnen uitgeput raakten en dat het ecosysteem overbelast werd. In overeenstemming met deze stand van zaken en focus op de ontwikkeling van de gehele samenleving zien wij ook dat duurzaamheid, natuur, ecosysteem en milieu op de agenda komen van de geleerden en de politiek. Voor de islamitische wereld gold tot voor kort dat het vraagstuk van milieu en klimaat een westerse aangelegenheid is

Sayyid Hossein Nasr is de eerste en meeste authentieke moslimgeleerde die vanaf 1960 begon te schrijven over de islam in relatie tot duurzaamheid. Als een vooraanstaande islamitische filosoof van Sjiitische huize die in ballingschap in VS leeft, heeft hij een verklaring gezocht voor de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen. In zijn zoektocht naar een verklaring hiervoor komt hij uit op een kritische kijk op de seculiere en moderne samenleving en de uitgangspunten van de natuurwetenschappen. Volgens hem heeft de moderne wetenschap de natuur gedesacraliseerd en neergezet als een onuitputtelijke hulpbron om het grenzeloos te exploiteren. Daarbij verwijst hij naar de opstelling van Francis Bacon (dat kennis macht is en dat de wetenschap alle geheimen van de natuur moet onthullen) en ontstaan van de natuurwetenschappen. De drang naar rationalisatie en instrumentalisering van de natuur heeft een samenlevingsvorm voortgebracht die zichzelf en de gehele aarde gaat vernietigen. Volgens Nasr moet dit snel stoppen. Daarbij zoekt hij inspiratie in de onveranderlijke tradities van alle grote religies. Volgens hem vinden we in de menselijke ervaring van duizenden jaren een aantal duurzame principes dat van belang is voor het vraagstuk van duurzaamheid. Nasr denkt dan vooral aan concepten als 'traditie', 'sacraal', 'diepere betekenis', 'zingeving' en 'kosmos'. In zijn werk 'Man and Nature' (1968) werkt Nasr zijn ideeën uit. Naar mijn opvatting is zijn werk een poging om impliciete islamitische kosmologie en het mens-natuur beeld te systematiseren en die te introduceren in de Westerse intellectuele wereld. Dat deed hij bovendien in de VS aan de universiteit en niet in de context van de islamitische wereld,

De poging van Nasr blijft een intellectuele en theoretische verhandeling die zich zeker niet adresseert aan moslims en islamitische samenlevingen. Hij reageerde in het licht van de opkomende milieubewegingen in de Westerse wereld die niet alleen kritisch waren op de grenzeloze economische groei en uitputting van de natuurlijke hulpbronnen maar die milieubewegingen stonden ook zeer kritisch stonden ten opzichte van dominante wetenschapsbeoefening. Wat in die periode in de islamitische wereld gaande was, betreft Nasr onvoldoende in zijn denken. Het is echter wel zo dat zijn werken de basis zijn geworden voor het islamitische denken over natuur, wetenschap, traditie en moderniteit.

Vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw vonden de benadering en voorstellen van Nasr ingang in de islamitische wereld. In Turkije waren Ali Bulac en Rasim Özdenören belangrijke vertegenwoordigers daarvan. De woordvoerder en adviseur (Ibrahim Kalin) van de huidige president van Turkije is een van de fervente uitdrager van de benadering van Nasr.

Een geleerde die een stap verder gaat is Mawil Izzi Dien (1948) van Iraakse oorsprong, uit Engeland. Ook hij bespreekt het islamitische natuur- en mensbeeld en wat de islam zegt over het milieu en de rol van de mens daarin uitvoerig. Hij gaat echter verder en verbindt dit vraagstuk met bijna alle aspecten van de islam. In dezelfde lijn als Nasr bespreekt hij milieuvervuiling en verlies van biodiversiteit. Volgens hem dienen alle religieuze tradities hun krachten te bundelen om het

op een effectieve manier aan te kunnen pakken. Met zijn benadering zoekt hij eveneens aansluiting bij de internationale pogingen, verklaringen en verdragen om de uitputting van natuurlijke hulpbronnen tegen te gaan. De staten moeten de uitvoering van deze verdragen steunen met wet en regelgeving. Hij bespreekt het vraagstuk duurzaamheid en ecologie op het niveau van de Sharia en islamitische ethiek. Op die manier worden bijna alle aspecten (vijf zuilen, richtlijnen voor sociale leven, ethiek van economie enz.) van de islam gemobiliseerd om een bijdrage te leveren aan de oplossing van de milieuproblematiek. De centrale concepten van de islamitische jurisprudentie (Fikh) zoals vijf doelstellingen (beschermen van leven, geweten, nakomingen, bezit en geloof) en termen zoals *hima* (beschermd), *haram* (verboden) zet hij in en hij zoekt in die bronnen aanknopingspunten om de gelovigen actiever te betrekken bij dit vraagstuk. De term 'hima' interpreteert hij als 'beschermen van de natuur en natuurlijke hulpbronnen omdat God ze aan de mensheid heeft geschonken.' Aan de hand van gezaghebbende voorbeelden uit het leven van de profeet roept hij de moslims op om milieubewust te handelen.

In zijn boek 'The Environmental Dimensions of Islam' werkt hij deze zijn benadering uit. In dit werkt zoekt hij de dynamische kant van het islamitische recht (Sharia) en gebruikt daarvoor concepten, publieke nut (*maslaha*), theologie van milieu en duurzaamheidsfikh. In zijn bijdrage wil hij het gezag van islamitische ethiek mobiliseren om te komen tot een duurzame ecologie. Ondanks het feit dat Izzi Dien zijn bijdrage in de Engelse context levert, adresseert hij zich nadrukkelijker aan moslims. Volgens Izzi Dien zouden alle religieuze tradities hun krachten moeten bundelen om op een effectieve manier duurzaamheid op te kunnen pakken. Met zijn benadering zoekt hij eveneens aansluiting bij de internationale pogingen, verklaringen en verdragen om de uitputting van natuurlijke hulpbronnen tegen te gaan.

In het verlengde van de kritische reflectie van filosofen op de dominante wetenschapspraktijk, zoals S.H. Nasr, Frithjof Schoun en Rene Guenon, heeft een groep van moslimwetenschappers in Engeland voorstellen ontwikkeld om de sociale wetenschappen in overeenstemming te brengen met de islamitische natuur en mensbeeld. In latere jaren van de 20ste eeuw (zeker vanaf ongeveer 2000) gingen relatief veel intellectuelen en geleerden zich meer en meer richten op duurzaamheid en ecologie. De uitkomsten hiervan zijn vooral voelbaar onder de moslims die in de Westerse landen leven. Vooral in Engeland, VS en Canada. Uit de islamitische wereld heeft dr. Y. el Kardawi, een islamitische rechtsgeleerde, geschreven over deze kwestie om de islamitische samenlevingen hierop te attenderen en hun handvatten te geven, zodat dit vraagstuk eveneens toegeëigend kan worden door moslims over de hele wereld. Onder de arbeidsmigranten in West-Europese landen vinden deze voorstellen zeker geen weerklank. Uit de kringen van de tweede en derde generatie moslims in de Europese landen ontstaan er initiatieven om het vraagstuk van 'duurzaamheid' onder moslims te agenderen en daar aandacht voor te vragen. Een klein aantal moskeeën profileert zich als 'groene moskee' en wil duurzame omgang met de natuur uitdragen.

Dankzij de bijdragen van deze moslimintellectuelen bestaat er aanzienlijk veel literatuur over de islam in relatie tot natuur, duurzaamheid, milieuvervuiling, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en duurzame ontwikkeling. In de academische wereld heeft het dan ook ingang en weerklank kunnen vinden. Het is echter niet zo dat deze initiatieven voldoende ingang hebben gevonden in de kringen van oelama (schriftgeleerden), imams, politieke leiders en andere lagen van de islamitische samenlevingen. Over het algemeen zijn zij nog bezig met het vraagstuk van ontwikkeling en dichten van de kloof tussen de islamitische wereld en de ontwikkelde wereld. De overtuiging dat de islamitische wereld alle ruimte moet hebben om zich naar een vergelijkbaar ontwikkelingsniveau te ontwikkelen is nog steeds een gemeengoed. Hierdoor komt de roep voor duurzaamheid uit het Westen niet over. Bovendien wordt het bijna altijd geassocieerd met het kolonialisme en uitbuiting van de natuurlijke hulpbronnen van de islamitische wereld. Hierdoor worden de voorstellen van duurzaamheid uit de Westerse landen te snel gepolitiseerd, gewantrouwd en in een historische context gezet.

Intussen worden de islamitische samenlevingen eveneens getroffen met de gevolgen van het veranderde klimaat. In grote steden als Cairo, Tehran, Istanbul, Jakarta, Lahore, New-Delhi, Casablanca zijn de gevolgen hiervan zeer confronterend. Deze kunnen niet worden ontkend of gerelativeerd. De extreme droogte, gebrek aan schoonwater, verontreinigde lucht en mislukte oogsten maken deze crisis zeer urgent.

Als gevolg van globalisering wordt de onderlinge kloof tussen de verschillende islamitische gebieden eveneens zichtbaar. Terwijl de moslims in Sub-Sahara gebieden, Pakistan, Bangladesch, Egypte met zeer grote armoede kampen, zien wij dat in andere delen van de islamitische wereld mensen in overvloed en rijkdom leven. In de beleving van moslims wordt deze kloof verbonden met 'verderf' en 'verspilling'. Deze kloof en de vraagstukken die daarmee samenhangen zetten de aanpak van klimaatcrisis en duurzaam handelen onder druk.

Slotwoord

Het is algemeen aanvaard dat milieuvervuiling, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en klimaatcrisis moderne vraagstukken zijn die in samenhang met de grenzeloze groei van en technologische voortuitgang in de ontwikkelde landen zijn ontstaan. En het heeft een lange aanloop gehad die begon met de Renaissance en de wetenschappelijke revolutie van 17de eeuw. Door de aanhoudende groei van welvaart van westerse landen heeft eveneens een grote kloof veroorzaakt met de overige delen van de wereld. De islamitische wereld heeft dit verschil ervaren als een uiting van eigen achterstand en bedreiging voor haar onafhankelijkheid. De inzet van de islamitische wereld van afgelopen twee eeuwen was dan ook gericht, zowel politiek als intellectueel, om die achterstand in te lopen en eigen onafhankelijkheid te herstellen.

Terwijl de islamitische wereld druk bezig was met deze pogingen, wordt de wereld geconfronteerd met deze mondiale klimaatcrisis. De gevolgen hiervan treffen de islamitische wereld het hardste. De islamitische samenlevingen worden, net als de rest van de wereld, geacht om volop mee te doen met het bestrijden van de klimaatcrisis. Toe-eigenen van dit vraagstuk door de islamitische wereld gaat tijd kosten. In formele verhoudingen gebeurt dat wel, zie de klimaatovereenkomst van Parijs en klimaattop in Egypte. Het is echter de vraag of de klimaatcrisis voldoende doorgedrongen is in alle lagen van de islamitische samenlevingen. Het vraagstuk van eigen 'achterstand' en de drang om die in te lopen, is nog steeds de grootste uitdaging die het politieke, intellectuele en religieuze denken domineren. In landen als Indonesië, Turkije en Egypte worden er echter mondjesmaat stappen gezet om te komen tot een toegeëigende omgang met de klimaatcrisis.

Moslams in de Westerse landen zijn in hun denken over duurzaamheid relatief verder. S.H. Nasr die in VS leeft, heeft getracht om de islamitische traditie te verbinden met het milieuvraagstuk en omgang met de natuurlijke hulpbronnen. De islam is zeker niet onverschillig voor de problemen met de natuur, milieu en hulpbronnen. De moslimintellectuelen in Engeland zijn daar ook mee bezig sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw. De volgende stap zou zijn dat de imams en religieuze leiders deze basis van de gezaghebbende geleerden uitdragen, zodat de overgrote meerderheid van moslams ze praktiseren.

Moslams die in de Westerse landen leven zijn in hun denken en ontwikkelen van voorstellen relatief verder. S.H. Nasr die in VS leeft, heeft getracht om de islamitische traditie te verbinden met het milieuvraagstuk en omgang met de natuurlijke hulpbronnen. De islam is zeker niet onverschillig voor de natuur, het milieu en hulpbronnen. Dat laat hij zien als bijdrage van de islamitische traditie aan het lopende discours over milieu in de VS. De moslimintellectuelen in Engeland zijn daar ook mee bezig, sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw. Uitgaande van de Koran wordt het natuur- en mensbeeld van de islam gereconstrueerd. Op die manier wordt er een basis gelegd om die dan verder uit te werken zodat moslams het bestrijden van de klimaatcrisis ter hand kunnen nemen en het eigen handelen duurzaam te maken. De volgende stap zou zijn dat de imams en religieuze leiders deze basis en uitwerkingen van de gezaghebbende geleerden uitdragen zodat de overgrote meerderheid van moslams ze praktiseren. Volgens deze geleerden kunnen moslams het zich niet veroorloven om te blijven steken in de verwijtende sfeer.

Deze aanzetten om de klimaatcrisis te bestrijden vinden langzamerhand ingang in de kringen van moslams. Moslams die in de Westerse landen leven, zouden hierin een vooraanstaande rol kunnen spelen.

Geraadpleegde literatuur

- Bayraktar, M. (1997). *islam ve Ekoloji*. Ankara: DIB.
- Bellaigue, C. d. (2017). *De islamitische Verlichting*. Amsterdam: NwA'dam.
- Brockopp, J. (2012). *Islam and Ecology: Theology, Law and Practice of Moslim Environmentalism*. Pennsylvania: Brill.
- Bulac, A. (1992). *Nuh'un Gemisine Binmek*. Istanbul: Beyan Yayinlari.
- Dien, M. I. (2000). *The Environmental Dimensions of Islam'*. James Clarke and Co Ltd.
- el-Cabiri, M. A. (2000). *Arap-Islam Kulturunun Akil Yapisi*. Istanbul: Kitabevi.
- El-Kardavi, Y. (2011). *Islam'da Cevre Bilinci*. Istanbul: Nida yayincilik.
- Gencer, B. (2008). *Islam'da Modernlesme 1839-1939*. Ankara: Lotus.
- Hidir, O. (2019). *prof.dr*. Rotterdam: stichting lezen en leven.
- Johnston, D. L. (2012). *Intra-Muslim Debates on Ecology: is Shari'a Still Relevant*. Philadelphia: Brill.
- Kuhn, H. (2006). *De islam: de toekomst van een wereldreligie*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Nasr, S. H. (1988). *Man and Nature*. London: George Allen & Unwin ltd.
- Nasr, S. H. (1989). *Islam ve Ilim*. Istanbul: Insan Yayinlar.
- perspectives, I. i. (1982). *John Donohue*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, F. (2002). *Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waardenbrug, J. (1987). *Islam: norm, ideaal en werkelijkheid*. Houten: Unieboek bv.
- Watt, M. (2017). *Islam Dusuncesinin Tesekkul Devri*. Izmir: Izmir ilahiyat vakfi yayinlari.
- Yorumu, I. T. (1988). *Imaduddin Halil*. Istanbul: Risale.
- Zeydan, C. (2004). *Islam Uyarliklari Tahili*. Istanbul: Illetisim yayinlar.

8. Op weg naar Ecohumanisme

*Caroline Suransky, Henk Manschot
en Robbert Bodegraven*

Inleiding: een Afhankelijkheidsverklaring?

‘Wij zijn in onze westerse, geïndividualiseerde wereld gewend om onafhankelijkheid en autonomie te vieren. Afhankelijkheid wordt geassocieerd met iets zwaks, onaantrekkelijks en lelijks. De waarheid is dat we door en door afhankelijk zijn. Van elkaar, maar ook van de dieren en planten om ons heen.’ Deze zinnen stonden in *de Correspondent* van 17 augustus 2017. De onlinekrant stelde dat de verheerlijking van onafhankelijkheid is doorgeslagen en lanceerde het initiatief om gezamenlijk, en tegen de tijdgeest in, een *Afhankelijkheids-verklaring* op te stellen als een manifest voor deze tijd. In de reeks die volgde kwamen allerlei ervaringen van ecologische, sociale, technologische en existentiële afhankelijkheid aan de orde. En ook de noodzaak om waarden van ‘verbonden zijn’ en ‘zich verbinden met’ een veel grotere plaats te geven in het leven dan nu het geval is. De boodschap was: als we onze afhankelijkheidsrelaties beter zien dan wordt ook helder wat onze verantwoordelijkheid is ten aanzien van alles en iedereen.’

Zowel onafhankelijkheid als autonomie zijn belangrijke grondwaarden van het humanisme. Maar, hoe dierbaar deze waarden ook mogen zijn, ook voor humanisten geldt dat ze steeds meer gaan knellen. Het daagt hen uit om opnieuw te doordenken hoe mensen met elkaar en met de wereld moeten omgaan. De grote opgaven van deze tijd zijn onlosmakelijk verbonden met fundamentele vragen over mens-zijn in relatie tot de wereld, de aarde, waarvan wij deel uitmaken. Ook in het humanisme doordenken we deze fundamentele vragen vanuit levensbeschouwelijke betrokkenheid en richten ons daarbij op een duurzame omslag in ons denken en handelen. Dit vraagt om een verandering van paradigma waarbij het ideaal van de autonome mens plaats gaat maken voor een paradigma van verbondenheid in de context van complexe ecologische processen. Best een verwarrende uitdaging voor humanisten. Stellen de ervaringen die we nu opdoen grenzen aan de zo gekoesterde vrijheid en autonomie? Kunnen we andere richtinggevende waarden toevoegen aan het humanistische mensbeeld?

In dit hoofdstuk stellen we dergelijke vragen aan de orde. We gaan daarbij kort in op de geschiedenis van het humanisme, met name van de Moderniteit en het Verlichtingshumanisme waar individuele vrijheden het streven naar onafhankelijkheid funderende principes werden van een antropocentrisch mens- en wereldbeeld en het moderne Europa gepresenteerd werd als tegenpool van de premoderne en ‘barbaarse’ wereld. Vervolgens verkennen we breuklijnen met de Moderniteit en introduceren

daarbij nieuwe begrippen. We verkennen de behoefte aan een nieuwe humanistische sociaal-politieke *kosmologie* en in onze zoektocht naar inspiratie introduceren we het werk van de filosofen William Connolly en Bruno Latour. Tenslotte geven we weer wat er momenteel in de brede humanistische beweging in Nederland gaande is ten aanzien van humanisme, duurzaam leven en de klimaatcrisis.

Korte historische terugblik: de Moderniteit en 'het Verlichte Humanisme'

Wanneer we teruggaan in de geschiedenis van humanistische waarden en tradities, dan blijkt dat de spanning tussen verbonden en onafhankelijk zijn een terugkerend thema vormt. Dat begint al bij de stoïcijnse filosofie, die daarna steeds opnieuw als een belangrijke levensbeschouwelijke inspiratiebron wordt beschouwd. Elke periode die daarop volgt legt eigen accenten zoals duidelijk wordt bij het bestuderen van de Renaissance, de Verlichting en de Moderniteit.

Voor dit hoofdstuk pakken we de draad op aan het einde van de 18^e eeuw bij de start van de Moderniteit. We kunnen stellen dat dit een dynamische en transformerende ideologie is gebleken die veel goeds heeft opgeleverd. De kernwaarden vrijheid en gelijkheid, het principe van het recht en de rechtsorde als basis van humaan samenleven, de funderende waarde van democratie als bestuur van, voor en door het volk, de onvervreembare waardigheid van elke mens, allemaal zijn het vruchten van het verlichte humanisme dat ontstond in de Moderniteit. Technologische kennis maakte het mogelijk om steeds dieper door te dringen in de werking van de materie die daardoor kon worden aangewend om het menselijk bestaan leefbaarder en comfortabeler te maken. De persoonlijke levensstandaard van hen die hiervan konden profiteren is er aanmerkelijk door verhoogd. "Fatsoenlijke" leefomstandigheden worden sindsdien beschouwd als wezenlijke dimensies van een humaan leven. Ze zijn als onvervreembare rechten vastgelegd in de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* waaraan nog dagelijks wordt geappelleerd in de strijd voor een menswaardig bestaan.

De kernwaarden van humaniteit die met de Moderniteit ontstonden zijn, vanuit humanistisch perspectief bezien, niet achterhaald, integendeel, maar ze moeten opnieuw kritisch worden doordacht. Niet alleen de ecologische crisis maakt dit duidelijk, maar ook het appel van het feminisme, de LHBTIQ+ gemeenschap en de mondiale *Black Lives Matter* beweging. Wanneer we de Moderniteit bekijken vanuit de vraag hoe de relatie van de moderne mens tot andere levensvormen, maar ook van mensen onderling, is geconstitueerd, dan wordt duidelijk dat er radicale scheidingen zijn aangebracht met grote gevolgen. Dat betreft op de eerste plaats een scheiding tussen mensen en alle andere levensvormen waartegenover een technologische en instrumentaliserende houding werd aangenomen. De unieke kwaliteiten die aan mensen werden toebedeeld en de mens tot mens maakten werden immers: vrijheid, autonomie en doel zijn in zichzelf, ook wel intrinsieke

waardigheid genoemd. 'Humaniteit' werd een morele duiding voor de manier waarop mensen zich ten opzichte van elkaar dienden te gedragen. Kant fundeerde de menselijke moraal als: *'Handel zo dat je de menselijkheid in je eigen persoon en in die van ieder ander, steeds behandelt als doel in zichzelf en niet als louter middel.'* Hoe mensen dienden te handelen ten opzichte van de niet-menselijke werkelijkheid werd niet duidelijk door Kant omschreven en een doel-middel logica leidde vervolgens tot een mentaliteit waarin het niet-menselijke wel louter als middel mocht worden gebruikt. De aarde en alles wat daarop leeft mocht worden aangewend voor menselijk welbevinden. De ethiek van de Verlichting, opgevat als vooruitgangdenken, werd de normatieve ambitie in een nieuw tijdperk. In deze zienswijze profileerde het moderne Europa zich als tegenpool van de door hen als premodern 'primitief' en 'barbaars' gekwalificeerde rest van de wereld. Ideologisch vertaalde deze opvatting zich als de morele opdracht om 'den vreemden' te beschaven. Terwijl in het Westen gepleit werd voor universele gelijkheid en vrijheid van 'de mens' (waaronder gemakshalve de witte man werd bedoeld), toonde de Moderniteit nog een heel ander gezicht in de koloniën. Hier ervoeren mensen juist ongelijkheid en onderdrukking. In gekoloniseerde staten gold dat de moderne machtshebbers een instrumentele houding aannamen ten aanzien van de lokale mensen en hun arbeid en ten aanzien van grondstoffen die er werden geëxploiteerd. Dit alles mocht worden aangewend ten behoeve van de vooruitgang en het welzijn van mensen in de moderne westerse staat. Volgens de Indiase politiek-filosoof Partha Chatterjee was *'the rule of colonial difference'* hiermee de kern van het kolonialisme.

In verzet tegen de systematische onderdrukking die hiervan het gevolg was vormden zich burgerrechtenbewegingen en bevrijdingsbewegingen. Ook vandaag de dag wordt zowel in het post- als het dekoloniale discours de symbiotische relatie tussen kolonialisme en Moderniteit beschouwd als onlosmakelijk met elkaar verweven. Het motto 'Black Lives Matter' verwijst regelrecht naar de erfenis van een dubbele moraal: menswaardigheid geldt kennelijk niet voor iedereen in dezelfde mate. Samengevat: het paradigma van de Moderniteit en daarmee ook het Verlichtingshumanisme, bracht een dynamiek op gang waarbij moderne mensen door een houding van objectivering en instrumentalisering het idee van intrinsieke verbondenheid met de natuur en met elkaar loslieten, en waarin de moraal van vrijheid en gelijkheid vooral het witte mannelijke deel van de bevolking gold, niet voor vrouwen en zeker niet voor gekoloniseerde mensen.

Breuklijnen met de moderne cultuur

De visie op de relatie tussen mensen en de aarde is in de laatste decennia ingrijpend veranderd. Het is duidelijk dat de mondiale ecologische crisis en menselijk gedrag nauw met elkaar samenhangen. Wetenschappelijke discussies daarover leidden o.a. tot de introductie van nieuwe begrippen als Gaia en antropoceen. Gaia is de naam die de klimatoloog James Lovelock introduceerde toen hij liet zien dat de aarde beschouwd moet worden als een complexe levende entiteit, samengesteld

uit met elkaar samenhangende, onderling afhankelijke en elkaar beïnvloedende ecosystemen, waarvan de aarde zelf de grootste is. Langs vele wegen is aangetoond hoe het klimatologische evenwicht, voorwaarde voor alle organisch leven, ernstig verstoord is geraakt. De andere ontdekking kreeg de naam antropoceen. Geologen stelden vast dat van alle krachten die het leven op aarde beïnvloedden, de mens tot de grootste en meest invloedrijke kracht is uitgegroeid. Ze voegden een nieuw tijdperk toe aan de evolutie en noemden deze fase het antropoceen.

Ook filosofen mengden zich in de discussie en inspireerden daarmee humanisten in hun zoektocht naar nieuwe waarden. De Franse filosoof Bruno Latour bijvoorbeeld noemt het antropoceen ‘het meest beslissende, filosofische, religieuze, antropologische en politieke begrip dat er is geproduceerd als alternatief voor de Moderniteit’. De Belgische filosofe Isabelle Stengers zette uiteen dat Gaia zich niet laat inpassen in het Moderne raamwerk van ideeën waarin we de mens-aarde relatie probeerden te begrijpen. Ze stelt dat de centrale waarden van autonomie en soevereiniteit die aan de basis liggen van de moderne identiteit erdoor ontregeld worden. Volgens Latour herontdekken we de aarde als ‘actor’, als een levende entiteit die zich niet laat reduceren tot een passief object, tot decor of tot louter hulpbron voor menselijke ambities. Gaia dient zich aan als een grillige en onvoorspelbare ‘tegenspeler’ waarmee we voortaan op alle vlakken, wetenschappelijk, cultureel, levensbeschouwelijk, maar ook politiek en economisch moeten leren omgaan.’

Samenvattend: de Moderne scheidslijn tussen mens en natuur vormt een obstakel om te kunnen begrijpen wat er gaande is. Een ecologische grondlagenkritiek van het moderne weten zal daarom fundamenteel onderdeel moeten gaan uitmaken van kritische reflectie op de Moderniteit en de waarden die met het Verlichtingshumanisme geassocieerd worden. De huidige tijd vraagt om een nieuwe ecologische mens- en wereldoriëntatie.

De ‘dubbele onteigening’: het Antropoceen, kolonialisme en de slavernij

De technologisering en instrumentalisering die gepaard gaan met de moraliteit van de Moderniteit kunnen als een bepalende oorzaak van de huidige ecologische crisis worden gezien. De uitwerking van die moraal van de Moderniteit wordt wel heel pregnant zichtbaar in het kolonialisme en de inzet van tot slaaf gemaakte mensen als arbeidskracht.

De aardwetenschappers Lewis en Maslin deden belangwekkend onderzoek hiernaar en verwijzen naar de Europese kolonisatie van Amerika als het begin van nieuwe en verstrekkende verbindingen tussen economie en ecologie. Wereldwijd raakten voormalig gescheiden ecosystemen vermengd en veranderden voedselketens zodanig dat zij gingen bijdragen aan ‘een snelle, doorgaande en radicale verandering van het leven op aarde, zonder geologisch precedent’ (Lewis & Maslin, 2015,174).

Volgens hen is de botsing tussen de ‘oude’ en ‘nieuwe’ wereld, de daaropvolgende genocide van de oorspronkelijke bewoners van de Amerika’s en de oprichting van grootschalige plantages waarop tot slaaf-gemaakte mensen gedwongen werden te werken een cruciale ontwikkeling die mede leidde tot de huidige klimaatcrisis. Kolonialisme bracht een op onderdrukking en winst gerichte manier van leven tot stand en veranderde zo de relatie tussen de mens en de natuur die grootschalig moest gaan renderen. Zo werd het een aanjager van onze hedendaagse markteconomie, die weer aan de basis ligt van de ecologische crisis.

Ook Kathryn Yusoff legt een direct verband tussen kolonisatie en het ontstaan van het antropoceen. In haar boek *A Billion Black Anthropocenes or None* (2018) beargumenteert ze dat als we het antropoceen als een in belangrijke mate door menselijk gedrag beïnvloed geologische tijdperk beschouwen, dat we bij drie belangrijke factoren moeten stilstaan. De eerste factor betreft de geschiedenis van de slavernij en de gedwongen translocatie van mensen. De tweede is de rechtvaardiging van de slavernij door de uitvinding van de rassenleer en daarmee van rassenongelijkheid. Samen leidden deze twee factoren tot wat Yusoff een ‘dubbele onteigening’ noemt – onteigening in materiele en ruimtelijke zin, maar ook onteigening als in ‘bezitsslavernij’, als tot eigendom gemaakt worden van een ander en de daarmee gepaard gaande categorisering als ‘sub’ – of inhumane wezen. De derde factor ligt in de doorwerking die deze ‘dubbele onteigening’ nog steeds heeft en zich bijvoorbeeld manifesteert in de mondiale ongelijkheid, de uiteenlopende ontplooiingsmogelijkheden in het Noorden ten opzichte van het Zuiden en in de mate waarin rijke westerse landen bijdragen aan de klimaatverandering. Het verband tussen kolonialisme en klimaatverandering werkt zo door tot de dag van vandaag. Mensen in het globale zuiden, de bewoners van landen met weinig ontwikkelingsmogelijkheden en ‘kleine’ economieën, vervuilen het minst maar ervaren al wel de grootste gevolgen van klimaatverandering. Het maakt duidelijk dat het klimaatprobleem geworteld is in scheve menselijke verhoudingen waarin uitbuiting een centrale rol speelt.

Nieuwe vragen over mens worden in het antropoceen

Wie de intrinsieke relatie tussen klimaatcrisis en de moraal van de Moderniteit serieus neemt, komt tot nieuwe inzichten. Ten eerste, de klimaatcrisis onthult dat mensen geen ‘individu’ zijn in de moderne zin van het woord. Ze zijn wezens die met alle vezels verweven zijn met het netwerk van de aarde. Dat maakt hen tot lotgenoten die alleen samen kunnen overleven. De aarde blijkt een complexe planeet die een bijzondere vorm van leven tot ontwikkeling heeft gebracht, een evolutie die nog steeds voortgaat maar waar de interactie met de mensen het proces van het leven uit balans brengt. Het is niet zo dat het leven zelf dat zich in miljoenen jaren op aarde heeft ontwikkeld, door mensen vernietigd kan worden. Daarvoor is het te sterk en te veelomvattend. Wat bedreigd wordt is het voortbestaan van de aarde als een planeet waar mensen kunnen leven. Daarom is het zo belangrijk

dat de interactie tussen mensen en de aarde tot kernvraag wordt gemaakt van een nieuwe cultuur. Ten tweede, de voortgaande ontmaskering van de koloniale mentaliteit onthult dat alle mensen niet alleen in ideële zin vrij en gelijk zijn maar dat ieder mens in alle opzichten – sociaal, politiek en existentieel – een ‘actor’ is en vanuit de eigen cultuur deelnemer aan het proces van het leven op deze planeet. Voor humanisten betekent dit dat zij een nieuwe sociaal-politieke *kosmologie* zouden moeten ontwikkelen die de verwevenheid van mensen met elkaar en met de levende aarde als vertrekpunt neemt en richting geeft aan een handelen waarbij de mensen onderling, en de mensen en de aarde, niet van elkaar vervreemd raken maar elkaar versterken in hun vitaliteit en weerbaarheid. In de zoektocht naar denkers die humanisten hierbij kunnen inspireren en gidsen zijn er vele interessante kandidaten te vinden. Voor dit hoofdstuk gaan we kort in op het gedachtengoed van twee filosofen: William Connolly en Bruno Latour

Nieuwe inspiratiebronnen voor humanisten: Connolly en Latour

De hedendaagse Amerikaanse sociaal-filosoof William Connolly bekritiseert vormen van hedendaags humanisme met een modernistisch mensbeeld en een antropocentrisch wereldbeeld. Toch wil hij het humanisme niet opgeven, zoals sommige postmoderne critici van humanisme doen. Connolly vindt humanisme van belang, omdat mensen kwaliteiten en verantwoordelijkheden hebben die zij kunnen inzetten voor het realiseren van goed (samen)leven op een kwetsbare planeet. Hij pleit voor een ‘*entangled humanism*’ een ‘verstrengeld humanisme’, dat uitgaat van wederzijdse afhankelijkheidsrelaties tussen verschillende bestaansvormen.

Connolly brengt Westerse politieke theorieën, postkoloniale eco-filosofie en aardwetenschappen met elkaar in gesprek om zo nieuwe perspectieven te ontwikkelen op humanisme in het tijdperk van het antropoceen. Door deze wetenschapsgebieden op verrassende manieren op elkaar te betrekken komt hij met een heel arsenaal aan concepten en duidingen die de kwetsbaarheid van het mens-zijn benadrukken. Door de term ‘imbricatie’ te gebruiken bijvoorbeeld, wijst hij de scheiding tussen ‘het menselijke’ en ‘het natuurlijke’ af en wil hij juist laten zien hoe verstrengeld mensen zijn met de planetaire processen. Connolly zoekt naar nieuwe vormen waarin mensen verschijnen als zingevende politieke actoren die in complexe samenhang met planetaire bewegingen hun creativiteit kunnen aanwenden bij het tot bloei komen van de diversiteit aan levensvormen. Hij verzet zich daarmee enerzijds tegen het idee dat de mens een uitzonderlijke positie inneemt op aarde, maar benadrukt tegelijkertijd dat ‘de mens’ als soort wel degelijk van belang is in alle verstrengelingen die zij aangaan in de diverse sociale, politieke en economische contexten. Connolly maakt ook ruimte voor transcendentie, bij hem opgevat als het inbreken van de ‘ander’ in mijn bestaan die mij uit mijn zelfbeslotenheid tilt en mij opent naar wat mij overstijgt. In het licht van de klimaatcrisis, sociale onrechtvaardigheid, polarisatie en populisme, wijst hij op de noodzaak om tot nieuwe vormen van gemeenschap

te komen. Hij zoekt naar een pluralistisch ‘wij’ dat verschillen, bijvoorbeeld met betrekking tot levensbeschouwing, overstijgt in een inzet voor gezamenlijke doelen. Zo kan een gedeelde zorg over concrete aspecten van de eigen omgeving mensen met heel verschillende achtergronden verbeeldingsvol op zoek doen gaan naar veranderingsmogelijkheden. Connolly hecht in dat verband ook belang aan een spiritualiteit die mensen kan inspireren en hen verbindt in plaats van verdeelt. Het gaat hem daarmee om een bredere transformatie van hoe we ‘mens-zijn’ zien in relatie tot de wereld om ons heen, met zowel sociale, culturele als ecologische consequenties gericht op zorg voor- en behoud van diversiteit. Daarin benadrukt hij dat ecologische rechtvaardigheid ook sociale rechtvaardigheid behelst. Het gaat in de sociaalecologische transitie erom dat veranderingsprocessen niet tegen elkaar uitgespeeld worden, maar in hun samenhang behartigd worden. Sociaalecologische transitie vraagt niet alleen technische en sociaalwetenschappelijke inzichten, maar ook aandacht voor de existentiële en levensbeschouwelijke vraagstukken die ermee gemoeid zijn. In het snelgroeiveld van de eco-psychologie is veel aandacht voor de psychologische gevolgen van de klimaatcrisis (ook wel geduid als klimaat-angst of klimaat-depressie), maar daarbij worden dimensies van zingeving vaak buiten beschouwing gelaten. Terwijl de vraag waar mensen op existentieel niveau in geloven, wat hen inspireert, hoop geeft en motiveert tot veranderend handelen, van cruciaal belang is. Met zijn voorstellen voor een kritische herziening van de mens-aarde relatie en zijn oog voor zingevende dimensies, is Connolly een belangrijke gesprekspartner voor het hedendaags humanisme.

De tweede denker die we hier willen toelichten is de Franse filosoof Bruno Latour. Een paar maanden voor zijn overlijden in oktober 2022 werd hem gevraagd welk advies hij zijn éénjarige kleinzoon Lilo mee zou willen meegeven als hij veertig jaar vooruit kon kijken. In zijn antwoord maakte Latour zichzelf tot vertegenwoordiger van zijn generatie en werd duidelijk dat hij zich persoonlijk medeverantwoordelijk voelde voor hoe zijn generatie heeft bijgedragen aan het ontstaan van de huidige crisis. Duidelijk blijkt hoe Latour steeds denkt vanuit een historisch kader waarin hij de lens richt op twee breuklijnen in de westerse cultuur. De breuklijn tussen Middeleeuwen en Moderniteit en de door hem noodzakelijk geachte breuk tussen ‘de Moderniteit’ die nog steeds doorwerkt in het heden en een nieuwe ecologische cultuur die recht doet aan de problemen van de antropoceen. ‘Moderniseer of ecologiseer’ is zijn slogan. Ook vindt hij dat filosofen een perspectief van verandering en hoop moeten schetsen, waarin zij zich realistisch rekenschap geven van de huidige situatie, maar zich niet moeten opstellen als een profeet van de toekomst. Latour besteedt veel aandacht aan de verwarrende emoties van mensen in de context van de klimaatcrisis. De omvang en heftigheid is zo overweldigend dat velen ervaren dat zij niet voorbereid waren om zoiets omvangrijks te verwerken. In zijn denken vertrekt hij vaak vanuit die emoties en richt zich vervolgens op hoe mensen zich actief en gemotiveerd kunnen inzetten voor een ecologische toekomst. ‘We weten dat het huis in brand staat en toch blijken we niet in staat om te veranderen.’ stelt Latour bij herhaling vast. Hoe kan dat? Hoe kunnen we de contradicties begrijpen die de huidige samenleving verlammen?

In zijn werk schetst Latour een raamwerk waarin hij zijn ecologische visie doortrekt naar het domein van de politiek. Hij doet dat niet alleen door nieuwe ideeën aan te dragen over de aarde, maar ook door nieuwe werkvormen te ontwikkelen waarin vernieuwing concreet gestalte kan krijgen, zowel in cultureel als in politiek opzicht. Bij het zoeken naar nieuwe werkvormen werkt hij steeds samen met anderen. Zijn filosoferen wordt daarmee teamwork, een samen werken met wetenschappelijke disciplines, maar ook met vele vormen van kunst, literatuur en theater. Volgens Latour zijn er namelijk uiteenlopende kennisvormen en -belevingen nodig om mensen zelf een omslag te laten ervaren waarbij alle domeinen van de cultuur geraakt worden. Cultuurverandering is een collectief proces waarbij wetenschappelijke kennis en filosofieën alleen ontoereikend zijn. Latour en zijn samenwerkingspartners ontwikkelen verschillende werkmodellen. Een daarvan is de tentoonstelling, een werkvorm die zij organiseren rondom de vraag ‘hoe komen veranderingen in cultuur tot stand?’ Voor de uitwerking van deze vraag werken mensen uit een heel scala aan kennis – en kunst domeinen samen. Elk domein laat via beelden, verhalen, gebeurtenissen en activiteiten zien hoe radicale verandering in een bepaalde periode zich heeft doorgezet. Het naast elkaar zetten van al deze perspectieven geeft bezoekers niet alleen inzicht in hoe uiteenlopend veranderingen kunnen zijn, stelt Latour, maar zet ook aan tot nadenken over hoe een dergelijke omslag zich zou kunnen voltrekken in het antropoceen. Latour organiseerde verschillende tentoonstellingen, de laatste vond plaats in 2020 met een grote expositie over de aarde getiteld *Critical Zones. The Science and Politics of Landing on Earth*.

Een tweede werkvorm is het ‘atelier’, ontstaan vanuit de behoefte om mensen in hun eigen lokale situatie te mobiliseren en hen de kennis en de middelen aan te reiken om zich actief te engageren in het ecologische transformatieproces. Het omvat een proces waarin een lokale groep onderzoekt hoe hun huidige dagelijks leven in kaart gebracht kan worden. De centrale vraag die daaronder ligt is: hoe kunnen we de aarde weer bewoonbaar maken uitgaande van de daadwerkelijke plek waar men leeft? Op basis daarvan reflecteren zij over hoe de band tussen hen en ‘hun plek op aarde’ in een ecologische cultuur beter gestalte zou kunnen krijgen. Dat vergt ecologische kennis over de eigen omgeving maar ook bijvoorbeeld hoe architectuur, stadsplanning, regionaal beheer, maar ook onderwijs, cultuur en levensbeschouwingen daaraan kunnen bijdragen. Op deze manier besteedt het atelier aandacht aan wat lokaal in ogenschouw moet worden genomen, de geologische en biologische problemen van het grondgebied, de sociale en politieke verstrengelingen van de levensstijl en het gezamenlijk construeren van een nieuwe horizon. Een atelier wordt ondersteund door een consortium dat bestaat uit allerlei experts – architecten, stedenbouwkundigen, planologen, bodemdeskundigen, theatermakers, politieke wetenschappers, cartografen en nog meer. Deze zijn oproepbaar als de vragen die lokaal gesteld worden daartoe aanleiding geven. In een atelier worden verschillende competenties met elkaar verbonden en ontwikkeld. Aan bod komen democratische competenties, competenties van experts uit het consortium en competenties van de kunsten. Het gaat om het stellen van nieuwe

vragen, het uitvinden van nieuwe antwoorden en het woorden geven aan nieuwe belevingen. Creativiteit en kunstzinnige uitingen zijn daarbij een onmisbare schakel. Het samen scheppen van een spel, een toneelspel bijvoorbeeld, of het creëren van andere kunstuitingen, maakt het bovendien mogelijk om buitenstaanders bij het proces te betrekken en zo de actie te verbreden. Fictie, dramatisering, verbeelding, muziek, ze zijn de belangrijke voertuigen van een nieuwe cultuur die mensen kunnen helpen om hun bestaande verwarring en emoties te verwerken en uitzicht te creëren op nieuwe werelden. Het samen analyseren en verbeelden van concrete ervaringen en dreigingen leidt bovendien tot onderlinge verbondenheid en solidariteit. De deelnemers ervaren dat ze met hun vragen er niet alleen voor staan en dat ze soms aan hun concrete situatie iets kunnen doen. Ook groeit al doende een nieuwe gevoeligheid voor de aarde. Het met elkaar verbinden van de geleefde ervaringen, wetenschappelijke kennis en artistieke dimensies biedt een manier om gevoelig te worden voor wat we beleven maar waar we nog geen woorden voor hebben. Naast het werk met lokale groepen hebben Latour en zijn partners ook vergelijkbare ateliers ontworpen voor middelbaren scholen waarbij docenten en leerlingen actief betrokken worden.

Met zijn prikkelende inzichten in een veranderende mens-aarde relatie, zijn aandacht voor esthetische dimensies en zijn focus op het belang van het 'lokale' zien we ook in Latour een inspirerende gesprekspartner bij het ontwikkelen van nieuwe vormen van humanisme.

Nieuwe stappen in de brede humanistische beweging

Voor de brede humanistische beweging is het duidelijk dat de huidige tijd vraagt om een nieuwe visie en nieuwe manieren van omgaan met elkaar, met andere levensvormen en met de aarde. De organisaties die geaffilieerd zijn aan deze beweging zetten daartoe nieuwe stappen. We lichten er een viertal uit.

Ten eerste, het Humanistisch Verbond (HV) ziet het als zijn opdracht een hoopvol perspectief te bieden waarin er gestreden wordt voor vrijheid, verbondenheid én verantwoordelijkheid, met ruimte voor zingeving, diversiteit, reflectie en dialoog. Zo maakt het zich hard voor een duurzame en eerlijke samenleving die de draagkracht van de aarde niet overschrijdt. Een samenleving die gebaseerd is op een relationeel mensbeeld, met de mens als onderdeel van de aarde. Een samenleving die de ecosystemen waarvan we deel uitmaken herstelt en versterkt in plaats van uitput. En die met zorg omziet naar de uiteenlopende bewoners (inclusief toekomstige generaties) met wie we de aarde, een kleine planeet in een enorm universum, delen. Op weg naar een gezamenlijk floreren op aarde ziet het HV drie onderscheidende rollen voor zichzelf. Ten eerste wil het de diepere oorzaken van de klimaatcrisis doordenken en het concept van eco-humanisme verder ontwikkelen en uitdragen. Relevante vragen hierbij zijn: Wat betekenen waarden als zelfbeschikking en autonomie nog in tijden van een klimaatcrisis? Kunnen deze traditionele

humanistische waarden ons nog wel helpen om ons handelen anders vorm te gaan geven of moeten we vanuit andere waarden ons humanisme vormgeven? Wat betekent het goede leven als we dat verbreden naar alle levende vormen om ons heen? Ten tweede wil het HV zich door middel van inspirerende activiteiten richten op een breed publiek van mensen die affiniteit hebben met humanistische waarden. Die activiteiten richten zich op de beleving van de deelnemers, op vormen van kennisverwerving die de belevende ervaring inzet om tot gedragsverandering te komen. De derde rol die het HV als levensbeschouwelijke organisatie wil spelen is het bieden van geestelijke zorg aan mensen van wie de brandstof in de strijd tegen de ecologische crises opraakt. Het HV constateert dat sommige klimaatactivisten, mensen die voor milieuorganisaties werken en jongeren die de ecologische crises als een reële en ontzagwekkende bedreiging ervaren het risico lopen om opgebrand te raken door de complexiteit van de ecologische crises en de traagheid waarmee regeringen, bedrijven en samenleving in actie komen tegen klimaatverandering. Het HV gaat humanistisch geestelijk verzorgers inzetten om deze voorhoede die zich tegen de klimaatcrisis keert, een essentiële groep in het laten slagen van de transitie, te ondersteunen.

Ten tweede, de Universiteit voor Humanistiek heeft duurzaamheid, de gevolgen van globalisering en inclusiviteit als kaders gekozen voor het strategisch beleid van de komende jaren. De universiteit meldt daarbij dat de opwarming van de aarde, het verlies van biodiversiteit, de vervuiling van lucht, water en aarde, de uitputting van natuurlijke bronnen en systemische ongelijkheid en uitbuiting van mensen en andere levensvormen nieuwe levensbeschouwelijke, ethische zingeving- en humaniseringsvragen oproepen die leiden tot toenemende maatschappelijke bezorgdheid en een roep om actie. In hun onderzoekprogramma worden belangrijke uitdagingen benoemd. Eén daarvan betreft het adresseren van de groeiende kritiek op het antropocentrisme. Belangrijke vragen daarbij zijn: hoe kunnen we humanisme en humaniteit zo herinterpreteren dat andere levensvormen als (gelijk-)waardig erkend worden? Hoe kunnen we een zorgethiek ontwikkelen die ook andere levensvormen includeert? Ook is er aandacht voor zingevingvragen in de context van sociale rechtvaardigheid. De universiteit stelt dat, hoewel er in het afgelopen decennium groeiende belangstelling was voor herstel en reparatie na sociaal onrecht, het onderzoek zich grotendeels heeft gericht op psychologische en juridische kwesties met te weinig aandacht voor de dimensie van zingeving. Een relevante kwestie in een van de onderzoeksprojecten is nu: Hoe kunnen koloniale misstanden worden hersteld op een manier die zingeving betreft in het recht doen aan de slachtoffers?

Ten derde, voor Hivos, de organisatie die over de hele wereld zorgt dat gemarginaliseerde groepen gehoord worden en een stem krijgen in het debat, staat een goed en effectief internationaal klimaatbeleid centraal. Voor Hivos begint dat bij het betrekken van groepen die onevenredig hard worden getroffen door klimaatverandering. Ze werken daarom vooral samen met vrouwen, jongeren, inheemse groepen, arme stadsbewoners en kleine boeren en richten zich op het

opbouwen van een sterke beweging van maatschappelijke organisaties met een gemeenschappelijke klimaatagenda. Die bewegingen zijn nodig omdat Hivos constateert dat het huidige klimaatbeleid niet inclusief is. Ze steunen “moedige mensen die de barricades opgaan om klimaatverandering en ongelijkheid tegen te gaan”. Ze helpen hen met druk uitoefenen op besluitvormers en met het krijgen van brede maatschappelijke steun en financiering voor lokale klimaatoplossingen. Zoals het bouwen van waarschuwingssystemen voor extreem weer, het klimaatbestendig maken van landbouw en het aanplanten en beschermen van bossen.

Ten vierde: ook Omroep Human besteedt in toenemende mate aandacht aan duurzaamheid en de ecologische crisis. Het is voor HUMAN één van de centrale uitgangspunten in het huidige beleidsplan. Daarin staan duurzaam leven en duurzaam samenleven centraal als pijlers onder de programmering. Dat uit zich in bijvoorbeeld het programma *Het Grote Groene Idee* waarin uitvinders hun oplossingen voor het klimaatprobleem kunnen toelichten. Ook in het *Filosofisch Kwartet* komen onderwerpen rond de klimaatcrisis en duurzaam leven regelmatig aan de orde.

Conclusie

We begonnen dit hoofdstuk met een verwijzing naar de ‘Afhankelijkheidsverklaring’ en suggereerden dat de huidige tijd vraagt om nieuwe invullingen van de voor het humanisme belangrijke concepten van autonomie en vrijheid. We wezen erop dat in de geschiedenis van het humanisme de spanning tussen verbondenheid en onafhankelijkheid een terugkerend levensbeschouwelijk thema vormt. We gingen kort in op ontwikkelingen in de Moderniteit waarin het Verlichtingshumanisme ontstond die het zwaartepunt verschoof van de kosmos naar de mens, en individuele vrijheid en het streven naar onafhankelijkheid funderende principes werden van een antropocentrisch mens- en wereldbeeld. We lieten zien dat enerzijds ruimte werd gemaakt voor ‘de emanciperende mens’ die zich bevrijdde van feodale machten en de kerk. Anderzijds positioneerde de Moderniteit en de ethiek van de Verlichting, het moderne Europa als tegenpool van de premoderne en ‘barbaarse’ wereld met als morele opdracht om ‘den vreemden’ te beschaven. We concludeerden dat de Moderniteit een dynamiek op gang bracht waarbij moderne mensen door een houding van objectivering en instrumentalisering het idee van intrinsieke verbondenheid met de natuur loslieten en waarin daarnaast de moraal van vrijheid en gelijkheid gold voor de witte westerse man, maar zeker niet voor gekoloniseerde mensen. In het daaropvolgende deel verkenden we huidige breuklijnen met die Moderniteit en introduceerden de begrippen Gaia als nieuwe symbolische duiding van de aarde en het antropoceen als nieuw tijdperk waarin mensen zich losmaken uit de patronen waarin de Moderniteit mens en natuur heeft gevat. We lieten ook zien dat het proces van instrumentalisering, van de aarde en van de gedehumaniseerde en gekolonialiseerde mensen, onderling opvallende gelijkenissen vertonen en legden zo verbanden tussen het pleidooi voor duurzame

omgang met de aarde en de roep: 'Black Lives Matter'. We constateerden tenslotte dat er behoefte is aan een nieuwe sociaal-politieke kosmologie die de mondiale verwevenheid van de mensen met elkaar en met de levende aarde als vertrekpunt neemt en richting geeft aan hun handelen. In onze zoektocht naar inspiratie voor een nieuwe kosmologie kwamen we uit bij de filosofen William Connolly en Bruno Latour. Beiden stellen kritische vragen en bieden bouwstenen voor een vernieuwing van het humanisme. In de laatste paragraaf gaven we een overzicht van wat er momenteel gaande is in de brede humanistische beweging in Nederland in hun zoektocht naar nieuwe levensbeschouwelijk waarden en handelingsperspectieven in het tijdperk van het antropoceen.

Referenties

Alma, Hans en Suransky, Caroline. Verbindend Humanisme. In: Alma, Hans en Suransky, Caroline (Red.) *Verwevenheid. Essays over een Verbindend Humanisme* (Brussel, VUB Press, 2021)

———. William Connolly over mens-zijn in het antropoceen. Een bewerking en verwerking door Hans Alma en Caroline Suransky. In: Alma, Hans en Suransky, Caroline (Red.) *Verwevenheid. Essays over een Verbindend Humanisme* (Brussel, VUB Press, 2021)

Chatterjee, Partha *The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995)

Connolly, W.E. *Facing the planetary: Entangled humanism and the politics of swarming* (Durham, NC: Duke University Press, 2017).

Kant, Immanuel *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* Ned. vertaling: *Wat is Verlichting?* (Utrecht, VbK Uitgeverij. Agora Editie z.j. Origineel: 1784)

Latour, B. *Politics of Nature. How to bring the sciences into democracy*. (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2004. Origineel : *Politique de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*. (Paris. La Découverte, 1999)

———. *Oog in oog met Gaia. Acht lezingen over het nieuwe klimaatregime* (Amsterdam, Octavo Publicaties, 2017) Origineel: *Face à Gaia. Huit Conférence sur le nouveau régime climatique*, 2015

———. *Enquête sur les modes d'existence. Une Anthropologie des Modernes*. Éditions la Découverte (Paris, La Découverte, coll. Hors collection Sciences Humaines, 2012)

———. 'L'anthropocène et la destruction de l'image du globe'. In : *De l'univers clos au monde infini*. (Paris, Emilie Hache, Edition Dehors, 2014)

Lewis, S.L & Maslin, M.A. Defining the Anthropocene in: *Nature* Vol. 519 12 March 2015, pp. 171-180

Manschot, H. *Blijf de Aarde trouw. Pleidooi voor een Nietzscheaanse terrasofie*. (Nijmegen Van Tilt, 2016) Engels: *Nietzsche and the Earth. Biography, Ecology, Politics*. (London Bloomsbury, 2020)

———. *Re-imagining the human. Mens worden in het antropoceen*. (Amsterdam, Stichting Pardes, 2020)

- . en Suransky, C. ‘Humanisme in de 21^e eeuw: naar een nieuw kosmologisch, pluralistisch en verbindend narratief’ in: Alma en Suransky (Red.) *Verwevenheid. Essays over een Verbindend Humanisme*. Brussel, VUB Press, 2021
- . Bruno Latour over Ecologie en Politiek. Teamwork als filosofische praktijk. In: *Waardenwerk* 90/91 winter 2022
- Mignolo W.D. and Walsh, C.E. *On Decoloniality. Concepts, Analytics, Praxis*. (Durham/ London, Duke University Press, 2018)
- Schulte Nordholt, L. en Raben, R. in: Principes? Niet overzee. In *de Groene Amsterdammer*, 6 februari 2019 – nr. 6. <https://www.groene.nl/artikel/principes-niet-overzee>
- Stengers, I. In *Catastrophic Times. Resisting the Coming Barbarism*. Ed. (London, Open Humanities Press, 2015)
- . *Résister au désastre* (Postface d’Emilie Hache, Collection semi-poche, Parution 8 novembre, Wild Project, 2019)
- Yusoff, K. *A Billion Black Anthropocenes or None* (Minneapolis: The University of Minnesota Press, 2018).

Over de auteurs

Rasit Bal studeerde aan de Technische Universiteit Eindhoven en was vanaf 2006 verbonden aan de Hogeschool Inholland ten behoeve van de eerste ‘imamopleiding’ in Nederland. Ook was tussen 2012 - 2018 voorzitter van het Contactorgaan Moslims en Overheid. Sinds 2016 is hij co-projectleider van het ‘professionaliseringproject imams in Nederland’ aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daarnaast zet hij zich in voor de professionalisering van docenten van moskeeonderwijs.

Robbert Bodegraven is directeur van het Humanistisch Verbond. In 2022 verscheen zijn boek *Radicaal Anders, 12 visionaire denkers over klimaat en rechtvaardigheid*. Met het Humanistisch Verbond werkt hij aan een visie op ecohumanisme, geeft hij er lezingen over en gaat hij graag het gesprek aan over hoopvolle perspectieven op de klimaatcrisis.

Rita Datadin is sinds 2021 voorzitter van Hindoe Raad Nederland. Zij is in 2008 afgestudeerd als econoom aan de Erasmus Universiteit en daarnaast heeft ze zich ook gespecialiseerd in de hindoe filosofie. Ze draagt in haar dagelijks leven deze kennis en manier van leven uit in de rol van bestuurder, docent, schrijver en spirituele mentor.

Christiaan Hogenhuis studeerde natuurkunde en filosofie en werkte bijna dertig jaar in diverse levensbeschouwelijke organisaties op het terrein van verantwoorde technologie, duurzame ontwikkeling, ontwikkelingssamenwerking, migratie, integratie en populisme. Hij is lid van de werkgroep Theologie, Kerk en Duurzaamheid van de Raad van Kerken.

Henk Manschot is emeritus-hoogleraar filosofie en voormalig rector van de Universiteit voor Humanistiek. Hij is de auteur van *Blijf de aarde trouw. Pleidooi voor een Nietzscheaanse terrasofie* (2016) en *Nietzsche and the Earth – Biography, Ecology, Politics* (2021). Zijn huidige onderzoek richt zich op filosofie, ecologie en humanisme.

Bob Dhammapītika Pluijter is voorzitter van het boeddhistische retraitecentrum Metta Vihara in Zeeland. Hij is auteur van meerdere boeken. In zijn meest recente boek, *De herontdekking van dankbaarheid*, pleit hij voor een herwaardering van dankbaarheid. Dankbaarheid ligt aan de basis voor een positieve, hoopvolle levenshouding, ook in tijden van crisis en onzekerheid – denk vooral aan de klimaatverandering.

Caroline Suransky is universitair hoofddocent aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht en Research Fellow van de Unit for Institutional Change and Social Justice, University of the Free State in Zuid-Afrika. In haar onderwijs en onderzoek richt zij zich op pluralisme, dekolonisatie en sociale verandering in het Anthropoceen.

Marjolein Tiemens-Hulscher studeerde plantenveredeling in Wageningen. Na 25 jaar onderzoek voor de (biologische) landbouw begon ze in 2013 haar bedrijf Groen Geloven (<https://groengeloven.com>) en geeft ze lezingen, cursussen en workshops rondom geloof en duurzaamheid. Ze is voorzitter van de werkgroep Theologie, Kerk en Duurzaamheid en lid van de netwerkgroep Schepping en Duurzaamheid van de Raad van Kerken en van de Laudato si' Alliantie Nederland.

Dr. Marcus van Loopik is publicist op het gebied van jodendom en beeldend kunstenaar. Hij is als (Joodse) mede-auteur van het tijdschrift Tenachon verbonden aan de Stichting Pardes te Amsterdam. Zie voor meer informatie over zijn publicaties en werk als kunstenaar: www.marmora.nl.

Frans Verkleij heeft als bioloog gewerkt aan de Universiteit van Wageningen. Na zijn studie theologie is hij twintig jaar werkzaam geweest als rooms-katholiek pastor in parochies in Rotterdam en Breda. Hij is lid van de werkgroep Theologie, Kerk en Duurzaamheid van de Raad van Kerken.

Anya Wiersma beoefent sinds 11 jaar zenmeditatie en ze geeft wekelijks meditatieles bij zen.nl. Verder is ze externe vertrouwenspersoon bij verschillende organisaties en werkt ze graag in de natuur als natuurcoach en gids shinrin yoku (Japans bosbaden). Momenteel is ze in opleiding voor boeddhistisch geestelijk verzorger.

